

AGNIESZKA BIEDRZYCKA

<https://orcid.org/0000-0002-9177-6044>

Instytut Historii im. T. Manteuffla PAN

Walka o Lwów w Pamiętnikach z lat 1916-1918 Ludomiła Germana

Abstract

The Struggle for Lviv in the "Diaries from the Years 1916-1918" by Ludomił German

This edition covers the final section of the diary of Ludomił German (1851-1920), a Galician teacher and school inspector, playwright, translator, politician, and activist in the National-Democratic Party and the Polish Democratic Party. He served as a member of the Imperial Council in Vienna (1907-1918) and the Regional Sejm in Lviv (1912-1914), vice president of the Austrian Chamber of Deputies, and vice president of the Polish Circle. In his diary, kept from July 1914 to January 1919, German documented his activities in the Supreme National Committee, the Polish Circle, and the Imperial Council. He also chronicled the history of the Polish Legions, the struggle for their leadership, and the aspirations of politicians from Galicia and the Kingdom of Poland aiming to establish a more or less independent Polish state. The diary, now divided into two parts, is preserved in the Jagiellonian Library in the manuscript collection under the signature 8537 I ('Notes from Great Times,' the original written by Ludomił German) and in the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk (fond 5, signature 6415, vol. 1-3, 'Diaries from the Years 1916-1918,' a copy made in 1935-1936 by Ludomił's son, Juliusz German).

The presented fragment covers almost three months (from November 1, 1918 to January 24, 1919), during which the author was in Lviv during the Polish-Ukrainian battles for the city, initially occupied and later besieged by Ukrainian forces. The author describes, based on his own experiences and information from other sources, the course of military actions, the difficulties of daily life associated with them, attempts by both sides to end the fighting, and the establishment of new municipal authorities and their initial political decisions. As much

as possible, he tries to track events in other parts of the re-emerging Poland (critically evaluating the actions of the new state authorities) and throughout Europe, especially within the former Austro-Hungarian borders.

Keywords: Ludomił German, diaries, Polish-Ukrainian War 1918-1919, Eastern Galicia, Lviv

Ludomił German urodził się 16 września 1851 r. w Dobczycach pod Myślenicami. Egzamin dojrzałości zdał w Państwowym Gimnazjum św. Anny w Krakowie, następnie studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie 9 lipca 1879 r. uzyskał tytuł doktora na podstawie pracy „Lessing als Gesetzgeber für das moderne Drama” (promotor Franciszek Bratranek). Pracował jako nauczyciel języka niemieckiego i historii w szkołach średnich w Krakowie i Jarosławiu, w 1889 r. został referentem w Radzie Szkolnej Krajowej we Lwowie, a w następnym roku – krajowym inspektorem szkół¹. Po przejściu w 1906 r. na emeryturę zaangażował się w działalność polityczną, początkowo w szeregach konserwatystów krakowskich, a później Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego (1 grudnia 1907 r. mianowano go jego wiceprezesem). Jako kandydat endecji został w 1907 r. posłem do Rady Państwa w Wiedniu i zastępcą przewodniczącego klubu demokratyczno-narodowego, zaś po wyborze dotychczasowego przewodniczącego, Stanisława Głębińskiego, na prezesa Koła Polskiego – przewodniczącym tego klubu. Od roku 1910, po zerwaniu z endecją i nieudanej próbie stworzenia Zjednoczenia Demokratycznego, związał się z Polskim Stronnictwem Demokratycznym (tzw. demokraci bezprzymiotnikowi); w 1911 r. wszedł z jego poparciem do parlamentu wiedeńskiego². Obrany

¹ W. Hahn, *German Ludomił*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 7, Kraków–Wrocław–Warszawa 1948-1958, s. 396-398 (tam również o pominiętej tu działalności literackiej); K.A. Kuczyński, *Ludomił German. Poseł i pisarz. Szkic do portretu*, [w:] *Polacy w austriackim parlamencie. W 130 rocznicę Koła Polskiego. Materiały polsko-austriackiej konferencji naukowej zorganizowanej w parlamencie austriackim i Stacji Naukowej PAN w Wiedniu w dniach 11-12 września 1997 r.*, red. W.S. Kucharski, Lublin–Wiedeń 1997, s. 242; A. Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008, s. 62-63.

² F. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848-1918. Konstituierender Reichstag 1848-1849. Reichsrat 1861-1918. Ein biographisches Lexikon*, t. 1: A-L, Wien 2014, s. 334-335; H. Binder, *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*, Wien 2005, s. 642, 655; K.A. Kuczyński, *Ludomił German...*, s. 241-242; J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918*, Warszawa 1996, s. 300; U. Jakubowska, *Z dziejów Narodowej Demokracji w parlamencie wiedeńskim*, „Studia Historyczne” t. 26, 1983, z. 2, s. 244, 248; A. Wątor, *Słownik...*, s. 63; idem, *Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku*, Szczecin 2002, *Rozprawy i Studia – Uniwersytet Szczeciński*, t. 428, s. 100, 167, 192-197, 200.

wiceprezydentem Izby Posłów, wspólnie z Janem Stapińskim stanął na czele grupy popierającej blok namiestnikowski Michała Bobrzyńskiego³, a 6 marca 1912 r. został jednym z czterech wiceprezesów Koła Polskiego⁴. Był również posłem do galicyjskiego Sejmu Krajowego z kurii miast w okręgu Gorlice–Jasło kadencji IX (wybrany w trakcie kadencji, w grudniu 1911 r., po śmierci Leona Pastora) i X (1913-1914)⁵. Po wybuchu I wojny światowej wszedł w skład prezydium Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN) powołanego 16 sierpnia 1914 r. w Krakowie. Mimo zawieszenia obrad Rady Państwa nie zaprzestał działalności politycznej w ramach Koła Polskiego, a od momentu zwołania parlamentu w roku 1917 – również aktywności poselskiej.

Wkrótce po rozpoczęciu działań wojennych German zaczął prowadzić dziennik⁶. Zachował się on w dwóch częściach: pierwsza, zatytułowana „Notatki z wielkich czasów” (oryginał spisany przez autora), obejmująca okres od 16 lipca 1914 do 7 kwietnia 1916 r., znajduje się obecnie w zbiorach rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (sygn. 8537 I)⁷. Druga, „Pamiętniki z lat 1916-1918” (kopia przepisana w latach 1935-1936 przez syna Ludomiła, Juliusza Germana), rejestrująca wydarzenia od 14 kwietnia 1916 do 24 stycznia 1919 r., jest przechowywana we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka (fond 5, sygn. 6415, t. 1-3)⁸. W ciągu 54 opisanych w dzienniku miesięcy najwięcej, bo aż około 43% czasu autor spędził w Wiedniu, następnie w Krakowie (około 32%) i w uzdrowiskach (Krynica, Luhačovice, Rabka – łącznie około 15%); kolejne 8% objęły wizyty we Lwowie, a 3% – w innych miejscowościach (m.in. Warszawa, Piotrków, Przemyśl, Berlin, Budapeszt)⁹.

³ J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim...*, s. 303.

⁴ A. Wątor, *Słownik...*, s. 63.

⁵ W wyborach do Sejmu Krajowego IX kadencji w marcu 1908 r. popierany przez endecję German przegrał w kurii miejskiej we Lwowie (S. Grodziski, *Sejm Krajowy Galicyjski 1861-1914*, wstęp M. Małecki, Kraków 2018, *Studia Galicyjskie*, t. 5, s. 413, 420; A. Wątor, *Narodowa Demokracja...*, s. 240, 243).

⁶ Zob. A. Biedrzycka, *Ostatnie lata Ludomiła Germana. „Notatki z wielkich czasów” i „Pamiętniki z lat 1916-1918”*, „Polish Biographical Studies” 2022, nr 10, s. 184-186.

⁷ Ostatnia składka (nr 175) została dołączona do rękopisu w wyniku pomyłki, odnotowanej już przez Annę Jałbrzykowską w inwentarzu rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej. W rzeczywistości ten fragment Notatek nie dotyczy wydarzeń z kwietnia 1916 r. (jak sugerowałoby umieszczenie go w tym miejscu), lecz z lutego 1917 r. (*Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej nr 8001-9000*, cz. 2: *Nr 8501-9000*, oprac. A. Jałbrzykowska, Kraków 1972, s. 267. Autorka błędnie oznaczyła koniec Notatek na 4 (zamiast 7) IV 1916 r., a datę końcową dodatkowej składki na 23 (zamiast 24) II 1917 r.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (dalej: ЛННБУ), ф. 5, оп. 1, спр. 6415, т. 1, J. German, Wstęp do Pamiętników z lat 1916-1918, k. 1. Stanowiący podstawę kopii rękopis w połowie lat 30. był już zdekompletowany: na miejscu zaginionego fragmentu (składki 175 z rękopisu Biblioteki Jagiellońskiej) J. German zamieścił uwagę: „brak jednej kartki” (*Pamiętniki z lat 1916-1918* (dalej: *Pamiętniki*), s. 335).

⁹ O działalności L. Germana w czasie wojny zob. A. Biedrzycka, *Ostatnie lata...*, s. 186-201; tam też jego itinerarium z lat 1914-1919 (s. 208-210).

Ludomił German wyjechał ze Lwowa 31 sierpnia 1914 r., w dramatycznych, a może również udratyzowanych okolicznościach:

Rano 31go [sierpnia 1914 r.] budzę się wcześniej i idę do okna. Na ulicy widzę jedynie żandarma, który chodzi od bramy do bramy i wywołuje stróżów. Słyszę, że nakazuje im, aby bramy pod ciężką odpowiedzialnością trzymali zamknięte i nikogo na ulicę nie puszczali, gdyż inaczej chodzący po ulicy będą strzelać. Zaniepokojony budzę żonę¹⁰, a podczas gdy ona ubiera się i przygotowuje śniadanie, wychodzę znowu do okna i widzę W. Lewickiego, który jako oberlejtant miał komendę przy wodociągach w Dobrostanach¹¹, jak dobija się do kamienicy obok nas, gdzie mieszka jego brat B. Lewicki¹². Zapytuję go, co się dzieje, on opowiada, że Lwów został opuszczony i że ma rozkaz jedynie, aby czekał na dalsze rozkazy.

Około 7 rano wpada Julek¹³ i wzywa nas, abyśmy wyjechali natychmiast. Oświadcza, że namiestnik¹⁴ wyjechał, że ma wiadomość, iż Moskale rozbili obronę, że moje życie w niebezpieczeństwie. Oświadczam, że zostanę we Lwowie, na co żona i Julek oświadczają, że nie pozwolą. Po długich ceremoniach decyduje się nareszcie, że zbierzemy co najważniejsze i wyjedziemy na dworzec, gdzie spotkamy się z Julkami. Około 9tej wychodzimy z pakunkami, o dorożce ani mowy, dźwigamy torby, aż spotykamy Kasparka, który nastęrcza nam jakiegoś człowieka, który gotów jest odnieść nasze pakunki na kolej. W ogromnym upale, razem z tłumami ludzi dochodzimy okolic dworca, a tak spotykamy Julków wracających dorożką, gdyż na dworzec dostać się nie można. Wracamy do miasta i do domu. Wychodzę z Julkiem do miasta, aby szukać dorożki. Po drodze spotykam listonosza, który niesie mi emeryturę za wrzesień, odbieram ją. Idę do ratusza, gdzie Neumanna¹⁵ już nie ma – uciekł – chcę dostać przepustkę na kolej, ale nie mogę się docisnąć, na szczęście mam dawniejszą przepustkę z Komendy Obrony

¹⁰ Emilia z Dietziusów Germanowa (zm. 1926) – żona Ludomiła, wzmiankowana również jako „Mikunia”.

¹¹ Dobrostan (Добро́стани) – wieś około 30 km na zachód od Lwowa; w położonej około 2 km na północ od Dobrostan Woli Dobrostańskiej znajdowały się ujęcia wód i stacja pomp uruchomionego w 1901 r. wodociągu Lwowa. 2 VIII 1914 r. we Lwowie pojawiły się plotki o rzekomym zatruciu lub zakażeniu ujęcia wody w Woli Dobrostańskiej przez rosyjskiego szpiega, zdementowane przez kierownika Miejskiego Laboratorium Chemicznego Henryka Ruebenbauera, który przeprowadził kontrolę wody; 12 września stacja wodociągów została zajęta przez wojska rosyjskie.

¹² Bolesław Lewicki – dyrektor lwowskiej filii krakowskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu, radny miejski, członek Tymczasowej Rady Miejskiej (dalej: TRM), działacz społeczny; mieszkał w kamienicy przy ul. Domagaliczów 5, obecnie ul. Akademika Pawłowa (Академіка Павлова), sąsiadującej z kamienicą przy Domagaliczów 3, w której L. German wynajmował wówczas mieszkanie (*Księga adresowa król. stoł. miasta Lwowa*, wyd. F. Reichman, t. 18, Lwów 1914, s. 121, 239).

¹³ Syn autora, Juliusz German (1880-1953) – żołnierz Legionów Polskich, oskarżony w procesie legionistów w Marmaros-Sziget, adiutant gen. Józefa Hallera, powieściopisarz, dramaturg, tłumacz. W 1914 r. mieszkał w bliskim sąsiedztwie ojca, przy ul. Ochronek 4a, obecnie ul. O. Konyskiego (О. Кониського) (*Księga adresowa...*, s. 121).

¹⁴ Witold Korytowski (1850-1923) – prawnik, ziemianin, wiceprezydent Krajowej Dyrekcji Skarbu, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, członek Izby Panów, austriacki minister skarbu, namiestnik Galicji.

¹⁵ Józef Neumann (1875-1932) – właściciel drukarni, poseł do Sejmu Krajowego, radny miejski, wiceprezydent i prezydent Lwowa, członek Naczelnego Komitetu Narodowego (dalej: NKN),

Krajowej na jazdę do Krakowa. Zaglądam do redakcji „Gazety Wieczornej”¹⁶, tam pokazują mi odezwę wydaną przez Rutowskiego¹⁷, Stahla¹⁸ i Schleichera¹⁹ do ludności, aby wobec wmarszu Moskali zachowała spokój zupełny²⁰. Powracam do domu, po drodze spotykam Kasparka jadącego dorożką, proszę go, aby nas wziął na kolej, obiecuje przyjechać po nas za godzinę. W domu zjadamy jakiś obiad, pakujemy jeszcze trochę rzeczy, żona troszczy się o kwiaty. Około 13 zajeżdża Kasperek, siadamy. Koło dworca spotykamy Julków. Wchodzimy na peron za przepustką moją, tam tłumy, a pociąg ma dopiero odejść za kilka godzin. Czekamy w ścisku do 5ej, nareszcie Kasperek poddaje myśl, by pójść na inny peron, gdzie stoi pociąg mogący iść do Sambora, tam w dwóch wagonach jadą nasi Sokoli i strzelcy. Siadamy do nich, robią nam miejsce, wnet wyruszamy²¹.

Po kilkudniowej tułaczce German dotarł do Krakowa, skąd – w obliczu zbliżającej się ofensywy rosyjskiej – wkrótce ewakuował się do Wiednia. Do Lwowa przybył dopiero 12 listopada 1915 r., głównie w celu nawiązania kontaktu z miejscową delegacją NKN i Ligą Kobiet. Włączył się wówczas do przygotowań obchodów rocznicy powstania listopadowego, odwiedził redakcję „Gazety Wieczornej” i dyrektora policji Józefa Reinlendera oraz złożył rezygnację ze stanowiska kierownika w Polskim Muzeum Szkolnym; 25 listopada wygłosił w siedzibie NKN odczyt „o naszym położeniu”, a dwa dni później wrócił do Krakowa²². Podczas kolejnego, krótkiego pobytu (29 marca–2 kwietnia 1916) ponownie odwiedził delegację NKN i redakcję „Gazety Wieczornej”²³, podobnie jak w trakcie wizyty 9-12 sierpnia 1916 r., kiedy zorganizował ponadto „zebranie informacyjne w zaufanym gronie” na temat sytuacji ziem polskich²⁴. Następnym razem pojawił się we Lwowie dopiero ponad dwa lata później, w całkowicie odmiennych warunkach politycznych.

TRM, Polskiego Komitetu Narodowego (dalej: PKN) i Tymczasowego Komitetu Rządzącego (dalej: TKR).

¹⁶ „Gazeta Wieczorna” i „Gazeta Poranna” – lwowski dziennik założony w 1910 r. przez Rogera Battaglię, organ Polskiego Stronnictwa Demokratycznego ukazujący się dwa razy dziennie; w 1922 r. nowy właściciel Karol Grodek zlikwidował „Gazetę Wieczorną”, a „Gazetę Poranną” połączył z „Gazetą Lwowską”.

¹⁷ Tadeusz Rutowski (1852-1918) – dziennikarz, publicysta, ekonomista, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, radny miejski, wiceprezydent i komisarz rządowy Lwowa.

¹⁸ Leonard Stahl (1866-1929) – działacz narodowo-demokratyczny, radny miejski, wiceprezydent i zastępca komisarza generalnego Rządu we Lwowie, członek PKN, TKR, TRM i Komisji Rządzącej dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego oraz Górnej Orawy i Spiszu (dalej: KRdG).

¹⁹ Filip Schleicher (1870-1932) – lekarz, adwokat, radny miejski, wiceprezydent Lwowa, członek TRM, PKN i TKR.

²⁰ Tekst odezwy zob. *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914-1915*, [oprac. E. Kipa], Lwów 1916, s. 7; B. Janusz, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3 IX 1914-22 VI 1915)*, Lwów 1915, s. 8.

²¹ Biblioteka Jagiellońska, sygn. 8537 I, Ludomił German, Notatki z wielkich czasów (dalej: Notatki), k. 5v-7.

²² Ibidem, k. 188-189v.

²³ Ibidem, k. 241-242.

²⁴ Pamiętniki, k. 82-86.

Wieczorem 25 października 1918 r., mimo trwającej sesji Rady Państwa, German opuścił Wiedeń. Po krótkiej wizycie w Krakowie, gdzie uczestniczył w powołaniu Polskiej Komisji Likwidacyjnej, 29 października wyjechał do Lwowa w towarzystwie Stanisława Głabińskiego, Jędrzeja Moraczewskiego i Ignacego Rychlika. Rankiem 30 października spotkał się z Władysławem Stesłowiczem, odwiedził redakcję „Gazety Wieczornej” i uczestniczył w posiedzeniu z udziałem Marcelego Chłamtacza, Edwina Hauswalda, Szczepana Szydelskiego, Głabińskiego i Stesłowicza²⁵. Nazajutrz ponownie był w lokalu „Gazety Wieczornej”. Od 1 listopada ze zdumieniem i niepokojem obserwował wydarzenia w opanowanej przez Ukraińców stolicy Galicji.

Podobnie jak w latach poprzednich, German opisywał działania zbrojne głównie na podstawie źródeł pośrednich, w tym przypadku prasy i krążących wśród mieszkańców pogłosek. O ile jednak aż do końca października 1918 r. nie znalazł się w sytuacji bezpośredniego zagrożenia życia (a nawet – pomijając ucieczkę przed zbliżającą się armią rosyjską w sierpniu 1914 r. – nie przebywał w pobliżu frontu), o tyle od listopada, pozostając najpierw w dzielnicy zajętej przez Ukraińców, a następnie w oblężonym przez nich mieście, mógł czuć się osobiście zagrożony. Mimo to jego zapiski nie świadczą o znacznej niechęci wobec napastników. Przed wojną German nie był wrogiem Ukraińców galicyjskich (których zazwyczaj określał jako „Rusinów”²⁶), ale nie traktował ich też jak równoprawnych partnerów. Jego zerwanie z endecją wiązano m.in. ze sprzeciwem wobec antyukraińskiej rezolucji lwowskiego zjazdu Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego z 22 maja 1910 r.²⁷, zaś według wspomnień ukraińskiego działacza narodowego Kostia Lewickiego, w czasie kryzysu po dymisji namiestnika Bobrzyńskiego w kwietniu 1913 r. German starał się o poparcie Ukraińców, obiecując, „że jak zostanie namiestnikiem, to pójdzie nam na rękę i nie dopuści do nadużyć wobec ukraińskiego ludu”²⁸. Po wybuchu wojny jego stanowisko nie uległo zmianie, jednak podobnie jak wcześniej stanowczo zwalczał separatystyczne działania Ukraińców w parlamencie i na dworze wiedeńskim. Szczególnie sprzeciwiał się wszelkim projektom podziału Galicji na części polską i ukraińską, zgadzając się jedynie na autonomię kulturalną, gdyż „reszta jest rzeczą dobrych ogólnych ustaw i dobrego ich wykonania”²⁹; stale też podejrzewał Ukraińców

²⁵ Ibidem, k. 833.

²⁶ Odnosił też zmianę nazewnictwa ze strony władz państwowych: „Cesarz w odpowiedzi na gratulacyjny telegram Bilińskiego użył oficjalnie wyrazu ukraiński zamiast »ruski«” (ibidem, k. 533, 15 VIII 1917 r.).

²⁷ K.A. Kuczyński, *Ludomił German...*, s. 243-244. Wśród powodów zerwania z endecją wymieniane są również ataki działaczy endeckich na namiestnika M. Bobrzyńskiego i nieudane dążenia Germana do przeniesienia ośrodka decyzyjnego Stronnictwa do Wiednia (U. Jakubowska, *Z dziejów Narodowej Demokracji...*, s. 249-250; A. Wątor, *Narodowa Demokracja...*, s. 106, 192-197), a także „tendencje rusofilskie” w Stronnictwie († *Ludomir German*, „Gazeta Poranna” 1920, nr 5046, s. 6; tu również wzmianka o „pojednawczym” stosunku Germana do Rusinów).

²⁸ К. Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1918. На підставі спогадів*, Львів 1926, s. 649 [przeł. A.B.].

²⁹ Notatki, k. 235 (11 III 1916).

o antypolskie intrygi³⁰. Po rewolucji lutowej 1917 r. zaniepokojony śledził rozwój sytuacji na Wschodzie, obawiając się jej następstw dla ludności polskiej:

Ale trzeba liczyć się z możliwymi zmianami na Ukrainie, Wołyniu, a i wschodniej Galicji. W Kijowie na 100 członków Rady rządzącej jest 85 Ukraińców, 12 Żydów, 2 Polaków a 1 Moskał, i to ma być uwzględnienie narodowości – żywioł polski wydany na zgnęb. W Galicji wschodniej rząd rewolucyjny petersburski ustanowił zarządcę Ukraińca Doroszenkę³¹, w Komitecie wykonawczym w Kijowie Hruszewski³² jest przewodniczącym, a Jefremin³³ i Winniczenko³⁴ zastępcami, kuratorem szkół Wasylenko³⁵, docent Uniwersytetu Kijowskiego. Czegoż może spodziewać się polski żywioł w Galicji wschodniej?³⁶

German z zadowoleniem przyjmował informacje o sporach wśród Ukraińców³⁷, natomiast wysuwane przez nich propozycje ugody traktował chłodno, oskarżając

³⁰ Ibidem, k. 153v, 155, 228 (22 i 23 IX 1915, 20 II 1916); Pamiętniki, k. 531, 548, 626 (9 i 25 VIII, 10 XI 1917).

³¹ Dmytro Doroszenko (Дмитро Дорошенко, 1882-1951) – historyk, polityk, w 1917 r. współtwórca Ukraińskiej Centralnej Rady, z nominacji rosyjskiego Rządu Tymczasowego krajowy komisarz Galicji i Bukowiny z uprawnieniami generał-gubernatora, od maja do listopada 1918 r. minister spraw zagranicznych Państwa Ukraińskiego; od 1919 r. na emigracji, profesor w Wiedniu, Pradze, Monachium i Warszawie, od 1945 r. pierwszy prezydent Ukraińskiej Wolnej Akademii Nauk.

³² Mychajło Hruszewski (Михайло Грушевський, 1866-1934) – historyk, socjolog, publicysta, działacz polityczny i społeczny, profesor Uniwersytetu Lwowskiego; 1917-1918 przewodniczący Ukraińskiej Centralnej Rady, 1919-1924 na emigracji; po przyjeździe do ZSRR członek Wszechukraińskiej Akademii Nauk, od 1931 r. represjonowany.

³³ Serhij Jefremow, właśc. Ochrimenko (Сергій Єфремов, właśc. Охрименко, 1876-1939) – dziennikarz, krytyk literacki, historyk literatury, działacz społeczny i polityczny; w 1917 r. współtwórca i zastępca przewodniczącego Ukraińskiej Centralnej Rady, w latach 1922-1928 wiceprezydent Wszechukraińskiej Akademii Nauk, w 1929 r. aresztowany i skazany na 10 lat więzienia, w którym zmarł.

³⁴ Wołodimir Wynnyczenko (Володимир Винниченко, 1880-1951) – polityk, działacz socjalistyczny, zastępca przewodniczącego Ukraińskiej Centralnej Rady, przewodniczący Sekretariatu Generalnego, minister spraw wewnętrznych, od listopada 1918 r. przewodniczący Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej; w wyniku konfliktu z Symonem Petlurą w lutym 1919 r. złożył dymisję i wyjechał z kraju.

³⁵ Mykoła Wasylenko (Микола Василенко, 1866-1935) – historyk, działacz społeczny i polityczny; w 1917 r. zastępca przewodniczącego Ukraińskiej Centralnej Rady, kurator kijowskiego okręgu szkolnego z nominacji rosyjskiego Rządu Tymczasowego, w maju 1918 r. p.o. premier i minister spraw zagranicznych Państwa Ukraińskiego, od maja do października minister oświaty, prezydent Senatu Państwowego; w 1921 r. obrany pierwszym prezydentem Wszechukraińskiej Akademii Nauk (niezatwierdzony przez władze), w 1924 r. aresztowany i skazany w sfabrykowanym procesie na dziesięć lat więzienia, zwolniony pod naciskiem opinii publicznej.

³⁶ Pamiętniki, k. 514-515 (25 VII 1917); dalsze wzmianki o sytuacji Polaków na Ukrainie zob. k. 656, 658 (15 i 17 XII 1917).

³⁷ „K[ost] Lewicki i [Jewhen] Petruszewicz pojechali do Szwajcarii witać [Andrzeja] Szeptyckiego wracającego z Rosji, przeciw temu zaprotestował [Julian] Romańczuk, a Eug[eniusz] Lewicki

ukraińskich polityków o sianie niezgody i nie zauważając antyukraińskiej polityki strony polskiej³⁸. Nawet wobec zagrożenia niekorzystnym pokojem brzeskim nie uważał kwestii dojścia do konsensusu za pilną: „Przy obiedzie w rozmowie wypłynęła myśl porozumienia się z Rusinami tu i na Ukrainie. Doboszyński³⁹ schwycił to gorączkowo, chciał dzisiaj urządzić zejście się z Rusinami, aleśmy mu perswadowali, że nie można rzeczy zbyt pospiesznie robić i bez przygotowania”⁴⁰. Sytuacji nie zmieniło zawarcie przez Niemcy i Austro-Węgry w Brześciu Litewskim układu z Ukrainą „z kolosalną krzywdą naszą”⁴¹; układ ten German uznawał zresztą za niemiecką intrygę, mającą na celu „wbicie klinu między Polskę a Ukrainę, by nigdy do porozumienia się nie przyszło”⁴². Na przedstawioną ponownie przez ukraińskiego posła Teofila Okuniewskiego propozycję porozumienia zareagował „uprzejmie, ale chłodno”⁴³, zgodnie z tradycją Koła Polskiego licząc przede wszystkim na zakulisowe kontakty z rządem austriackim i skuteczność groźby przejścia Polaków do opozycji. Bez większego zainteresowania odnotował rządowe próby zapośredniczenia zgody polsko-ukraińskiej i wyraźnie zlekceważył wiadomość o zwołaniu przez Ukraińców „konstyтуanty” (Ukraińskiej Rady Narodowej) we Lwowie⁴⁴. W zapiskach z czasów walk o miasto bezkrytycznie przytaczał niechętnie wobec Ukraińców pogłoski, ale mimo czerpania wiadomości głównie z antyukraińskiego dziennika „Pobudka” nie przejął stosowanych w nim obraźliwych określeń („dzicz ukraińska”, „sfora ciemnego motłochu”, „pijane bandy”, „ogłupiałe watahy”, „pijana czerń”, „dzika, zbydlęcona tłuszcza”, „zbiory ukraińskie” itp.).

Do władz powstającego państwa polskiego odnosił się z pewną rezerwą, kontrastującą z egzaltowanym entuzjazmem (niepозbawionym jednak realizmu), z jakim w listopadzie 1916 r. powitał manifest dwóch cesarzy i obietnicę wyodrębnienia Galicji:

Polska jest! O czym marzyliśmy, nad czym pracowaliśmy wbrew wszystkiemu, wbrew własnym rodakom, wbrew prawdopodobieństwu, to spełnia się nie w tych rozmiarach jak pragnęliśmy, ale w części i tak dużej. Granice jeszcze nie określone, ale

pojechał naprzeciw Szeptyckiego do Hamburga i tam z nim mówił. Te kłótnie i spory są naszym szczęściem w teraźniejszym naszym rozbiciu i rozprężeniu” (Pamiętniki, k. 521, 28 VII 1917 r.).

³⁸ „W południe przystąpił do mnie poseł ruski [Teofil] Okuniewski, z którym zawsze utrzymywałem dobre stosunki, ale już bardzo dawno nie mówiłem. Z rozmowy okazało się, że byłoby możliwe rozmówić się z nimi o stosunkach ruskich w Galicji i Polsce, bo stracili już prawie nadzieję na spełnienie ich państwowych życzeń i chcieliby jakiegoś *modus vivendi*. Odpowiedziałem, że z naszej strony przeszkody nie ma, ale oni muszą zaniechać tych nieskończonych napadów na nas” (Pamiętniki, k. 638, 26 XI 1917 r.).

³⁹ Adam Doboszyński (1852-1929) – adwokat, ziemianin, działacz społeczny i oświatowy, radny miejski Krakowa, poseł do Rady Państwa w Wiedniu.

⁴⁰ Pamiętniki, k. 696 (29 I 1918).

⁴¹ Ibidem, k. 710 (11 II 1918).

⁴² Ibidem, k. 713 (12 II 1918).

⁴³ Ibidem, k. 717-718 (16 II 1918), podobnie k. 727-728 (19 II 1918) i 730 (21 II 1918).

⁴⁴ Ibidem, k. 829 (16 X 1918).

i o tym trudno było marzyć przed kilku laty. Kula wypuszczona w przyszłość niech leci podług woli Boga! Niech z biegu nie zbacza na bezdroża intryg i matactw gotowanych przez obcych i swoich. O czym marzyli dziadowie i ojcowie, co nam przyświecało od dzieciństwa jako gwiazda przewodnia we wszystkich pracach różnorodnych, to staje się rzeczywistością. Ale jak ta rzeczywistość odmienna od złudnych obrazów, jaka trzeźwa, bezbarwna, głucha⁴⁵.

Po niespełna dwóch latach nawet z nieco chłodnego entuzjazmu nie pozostało wiele: w listopadzie i grudniu 1918 r. German poprzestawał na odnotowaniu nazwisk kolejnych premierów i ministrów (zazwyczaj z niechętnymi komentarzami⁴⁶), z ironią wyliczał zmieniające się ośrodki władzy i krytykował ich decyzje. Prawdopodobnie zadecydowało o tym jego wcześniejsze rozczarowanie, widoczne po upadku obiecywanego przez cesarza Franciszka Józefa wyodrębnienia Galicji, niekorzystny pokój brzeski, klęska koncepcji trialistycznej, radykalna reforma wyborcza, a wreszcie odsunięcie zarówno samego Germana, jak i jego stronnictwa od wpływów politycznych. Lakoniczność zapisków powoduje niekiedy wrażenie, iż autor – podobnie jak wielu polityków jego generacji – za bezpieczniejsze rozwiązanie uważałby nie Polskę pod władzą „socjalistów”, lecz szeroką autonomię ziem polskich w ramach Austro-Węgry-Polski. Mimo kilkakrotnego i chyba niezbyt szczerego odżegnywania się od dalszej działalności („oczywiście kandydować nie będę, ani zdrowie, ani wiek po temu. [...] ja mam już dość polityki, zresztą w teraźniejszych warunkach ani mowy być o tym nie może”), rozpaczliwie (przy czym często z nienajlepszym skutkiem) usiłował zorientować się w sytuacji dzielnicy i kraju, a jednocześnie uczestniczyć w życiu politycznym Lwowa. Również te starania zakończyły się niepowodzeniem: German jako znany zwolennik trializmu nie cieszył się zaufaniem liczących się stronnictw politycznych, zaś jego próby włączenia się do organizacji nowych

⁴⁵ Ibidem, k. 229-230 (5 XI 1916).

⁴⁶ Krytyczne, a niekiedy obraźliwe uwagi o różnych osobach, grupach i stronnictwach pojawiają się w zapiskach wielokrotnie. Stanisław Smolka to według Germana nudziarz (Notatki, k. 60v, 240v), Wojciech Trąmpczyński – „advokat kauzyperda, pyszny a obrażony, że nie gra pierwszej roli” (ibidem, k. 64v), Artur Hausner – „nieznośny gaduła i frazesowicz”, „niedowarzony gaduła” i „wieczny gadacz” (ibidem, k. 150v, 212v, 218v), Antoni Mars – „strwożony i bałamutny jak zawsze” (ibidem, k. 150v), Andrzej Kędzior – „wstrętny kalumniator NKN” (ibidem, k. 176), Witold Czartoryski – „fachowe zero, z inteligencji zero, w polityce narzędzie Gołuchowskiego” (ibidem, k. 206), Antoni Wodzicki – „jak zwykle dokuczliwy i złośliwy” (Pamiętniki, k. 25), Fryderyk Papée – „człęk uczony, ale co do rozumu bardzo ograniczony i rozumujący jak mieszczanin z Krowodrzy lub Prądnika” (ibidem, k. 149), Józef Piłsudski – „bałamut” (ibidem, k. 296, podobnie Michał Sokolnicki i Józef Haller, k. 168-169), Ignacy Rosner „tylko szkodzi przez faktorstwo i żydowskie natręctwo” (ibidem, k. 450), Stanisław Łazarski to „polityczny ciemięga” (ibidem, k. 465), Aleksander Skarbek – „intrygant” (ibidem, k. 569-570), a członkowie Koła Polskiego – wariaci i intryganci (ibidem, k. 468); „wszyscy zajmują się tylko swoimi własnymi małymi sprawami, a jeżeli mówią o ogólnych, to zawsze z uprzedzeniem, z pesymizmem i przekąsem albo z pewnym politowaniem dla tych, którzy mają czas i chęć myśleć o rzeczach wielkich. Cóż dla tych panów znaczy Polska, wolność wobec tego, że X stracił konia, Y woły, a u Z zasiano tylko mało zboża” (Notatki, k. 106v).

władz miejskich wywołały protesty zwalczanych przez niego socjalistów, których podejrzewał o dążenia wywrotowe (i denuncjował wobec władz wojskowych). Za niebezpiecznego rewolucjonistę uważał również Józefa Piłsudskiego, a gdy po dłuższych wahaniach zdecydował się go poprzeć, swoją decyzję opatrzył zastrzeżeniem, iż poparcie to nie dotyczy miejscowych działaczy socjalistycznych.

Po wycofaniu się wojsk ukraińskich z miasta German zamierzał przenieść się do Krakowa. Dziennik prowadził do 24 stycznia 1919 r., kiedy „przykuła go do łóża ciężka niemoc”⁴⁷. Zmarł we Lwowie 21 stycznia 1920 r., został pochowany 24 stycznia na Cmentarzu Łyczakowskim. W czasie uroczystości pogrzebowych przemawiali Edwin Hauswald w imieniu Polskiego Towarzystwa Demokratycznego⁴⁸ oraz Alfred Jahner jako przedstawiciel Rady Szkolnej Krajowej, która „zamiast wieńca na trumnę” ofiarowała tysiąc koron dla organizacji Polski Biały Krzyż z przeznaczeniem dla młodzieży szkół średnich służącej w Wojsku Polskim⁴⁹. Prasa odnotowała zgon Germana w licznych, ale lakonicznych wzmiankach, które nie wywołały w kraju większego wrażenia⁵⁰.

Edycja obejmuje ostatnią część „Pamiętników z lat 1916-1918” dotyczącą okresu od 1 listopada 1918 do 24 stycznia 1919 r. Przygotowano ją zgodnie z *Projektem instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku* Ireneusza Ihnatowicza⁵¹. Zachowano stosowany przez autora zapis dat, dla lepszej czytelności tekstu zmieniono natomiast cyfrowy zapis godzin na słowny. Przypisy, zamieszczone w rękopisie przez Juliusza Germana, oznaczono znakiem *; przypisy tekstowe umieszczono po tekście źródłowym. Kierując się ekonomią miejsca, w przypadku przypisów rzeczowych zrezygnowano z umieszczania odniesień bibliograficznych, o ile stanowiły je powszechnie znane słowniki i encyklopedie⁵². Ze względu na ob-

⁴⁷ ЛІННБУ, ф. 5, он. 1, сир. 6415, т. 1, J. German, Wstęp do Pamiętników z lat 1916-1918, k. 3. O chorobie Germana doniosła również „Gazeta Poranna” z 28 I 1919 (nr 4528, s. 3).

⁴⁸ Pogrzeb ś.p. Ludomiła Germana, „Gazeta Lwowska” R. 90, 1920, nr 22, s. 4; *ibidem*, Mowa wygłoszona na pogrzebie ś.p. dr. Ludomiła Germana imieniem Rady szkolnej krajowej przez dr. Alfreda Jahnera, krajowego inspektora szkół, s. 5.

⁴⁹ S. Sobiński, [Pismo z Rady Szkolnej Krajowej], „Gazeta Lwowska” R. 90, 1920, nr 20, s. 5.

⁵⁰ Śp. Ludomił German, „Chwila” R. 2, 1920, nr 370, s. 6; Śp. Dr Ludomił German, „Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie” R. 24, 1920, nr 3, s. 69-71; M. Zaleski, Ludomił German, „Gazeta Lwowska” R. 110, 1920, nr 20, s. 4-5; † Ludomir German, „Gazeta Poranna” 1920, nr 5046, s. 5-6; nr 5048, s. 6; Śp. Ludomił German, „Gazeta Wieczorna” R. 10, 1920, nr 5045, s. 4; † Ludomir German, „Gazeta Wieczorna” R. 10, 1920, nr 5049, s. 3; Zgon znanego polityka, „Głos Narodu” R. 28, 1920, nr 23, s. 3; † Dr Ludomir German, „Ilustrowany Kurier Codzienny” R. 11, 1920, nr 25, s. 7; † Ludomir German, „Kurier Lwowski” R. 27, 1920, nr 25, s. 5; Ś.p. Ludomir German, „Kurier Warszawski” R. 100, 1920, nr 24, wydanie wieczorne, s. 3; Śmierć L. Germana, „Naprzód” R. 29, 1920, nr 22, s. 7; † Ludomir German, „Słowo Polskie” R. 25, 1920, nr 39, s. 4.

⁵¹ „Studia Źródłoznawcze” t. 7, 1962, s. 99-124.

⁵² W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914-1917. Słownik biograficzny*, t. 1: A-F, Warszawa 2005; t. 2: G-K, Warszawa 2006; t. 3: Ś-Ż, Warszawa 2007; *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 5: U-Ż, uzupełnienia,

fitość polskiej i ukraińskiej literatury dotyczącej wydarzeń z czasów walk o Lwów, nie opatrywano przypisami podawanych przez Germana informacji na ich temat, również tych wyraźnie mijających się z prawdą (jak na przykład obarczanie winą za pogrom w dzielnicy żydowskiej wyłącznie „przebranych w mundury bandytów”).

Ludomił German Pamiętniki z lat 1916-1918 (fragment)

1/11 [1918]. W nocy zajęli Rusini miasto, obsadzili Namiestnictwo⁵³, magistrat⁵⁴, dyrekcje poczty⁵⁵, kolei⁵⁶, policji⁵⁷, uczynili to w porozumieniu z AOK⁵⁸, które użyło ostatnich chwil swego istnienia, aby nam dokuczyć. Kraków oddany Polsce spokojnie – tu radzimy wytrzymać cierpliwie do kongresu, aby nie dopuścić przelewu krwi. Obsadzony dworzec kolejowy⁵⁹ – wojsko pomaga Rusinom, karabiny maszynowe na ulicach. Radzę, aby w „G[azecie] W[ieczornej]” nic nie pisać na razie dla

indeksy, Warszawa 2004; J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007; *Encyklopedia Krakowa*, red. A.H. Stachowski, Warszawa-Kraków 2000; *Konstytucjonaliści polscy 1918-2011. Sylwetki uczonych*, red. A. Szmyt, P. Sarnecki, R. Mojak, Warszawa 2012; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski, współpraca G. Mazur, K. Stepan, Warszawa 1994; *Leksykon Piłsudczykowski*, t. 2: *Słownik biograficzny M-Ż*, red. J.H. Szlachetko, K. Dziuda, K. Piśkała, Gdańsk 2017; *Poczet sołtysów, wójtów i burmistrzów miast, jurydyk, wsi i gmin przyłączonych do Krakowa do 1915 roku*, oprac. B. Kasprzyk, Kraków 2013; *Polski słownik biograficzny*, t. 1-54, Kraków-Wrocław-Warszawa 1935-2022; *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, red. R. Łatka, t. 1, Warszawa 2020; *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, t. 2, Warszawa 2021; *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765-1965*, na podst. materiałów S. Dąbrowskiego oprac. Z. Raszewski et al., Warszawa 1973; *Słownik biograficzny techników polskich*, t. 10, Warszawa 1999; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994; *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie*, TNW, PAU, PAN, cz. 2: *Nauki biologiczne*, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1985, *Prace OIN PAN*; A. Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008; *Енциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій та ін., т. 1-6, Київ 2003-2009.

⁵³ Gmach Namiestnictwa przy ul. Czarnieckiego 18, obecnie ul. W. Wynnyczenki (В. Винниченка).

⁵⁴ Magistrat w ratuszu na Rynku 1.

⁵⁵ Dyrekcja Pocht i Telegrafów przy ul. J. Słowackiego 1 (Ю. Словацького).

⁵⁶ Dyrekcja Cesarsko-Królewskich Kolei Państwowych na rogu ul. Mickiewicza 20 i Zygmunto-wskiej 1, obecnie ul. Listopadowego Czynu i ul. M. Hohola (Листопадового Чину і М. Гоголя).

⁵⁷ Dyrekcja Policji przy ul. Mickiewicza 12, obecnie ul. Listopadowego Czynu (Листопадово-го Чину).

⁵⁸ Armeeoberkommando – Naczelna Komenda Armii Monarchii Austro-Węgierskiej.

⁵⁹ Dworzec Kolei Galicyjskiej im. Karola Ludwika (Dworzec Główny) na końcu alei (drogi) Dojazdowej do Dworca, obecnie ul. Czerniowiecka (Чернівецька).

przeszkodzenia zamknięciu dziennika. Tak samo robi „Wiek Nowy”⁶⁰, „Kurier”⁶¹ całkiem nie wyjdzie dzisiaj. Rozbrajają oficerów i żołnierzy po ulicach, miejscami strzelanina, podobno w nocy na Kurkowej⁶² padło 2 legionistów. Mają podobno aresztować Romera^{63*} i Chłamtacza^{64**} – dlaczego nie wiem, blisko mieszkania mego około piątej strzelanina dość gęsta.

2/11. Rano wyszedłem z domu celem zasięgnięcia wiadomości; tramwaj już chodzi, chociaż nieregularnie. Stesłowicz⁶⁵ opowiada mi, że wczoraj wieczór rokowano z Ukraińcami, którzy ich odesłali do domu pod strażą w samochodzie. W redakcji wiadomości różne, ale niepewne. Legioniści bronią się w szkole Sienkiewicza⁶⁶ i kolejowej⁶⁷, opanowali magazyn amunicji, dzisiaj posłano im żywność bocznymi ulicami, posuwają się pod Politechnikę⁶⁸. Wczoraj zaaresztowali patroli ukraińskie i zamknęli w kościele św. Anny⁶⁹, ale wobec przewagi późniejszej musieli ustąpić. Namiestnik⁷⁰

* Prof. dr Eugeniusz Romer.

** Prof. dr Marceł Chłamtacz.

⁶⁰ „Wiek Nowy” – dziennik ukazujący się we Lwowie w latach 1901-1918, organ Polskiego Stronnictwa Postępowego.

⁶¹ „Kurier Lwowski” – dziennik założony przez Ludwika Masłowskiego, następnie wydawany przez Henryka Rewakowicza i Bolesława Wysłoucha, ukazywał się w latach 1883-1926; początkowo konserwatywny, następnie postępowy, od 1887 r. związany z ruchem ludowym.

⁶² Obecnie ul. M. Łysenki (М. Лисенка).

⁶³ Eugeniusz Romer (1871-1954) – geograf, kartograf, geopolityk, profesor Uniwersytetu Lwowskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego; obawiając się aresztowania przez władze austriackie, już w październiku 1918 r. ukrywał się z Marcelem Chłamtaczem i Aleksandrem Skarbkiem w mieszkaniu Franciszka Stefczyka we Lwowie, a w grudniu wyjechał do Warszawy.

⁶⁴ Marceł Chłamtacz (1865-1947) – prawnik, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, profesor i rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza (dalej: UJK); członek PKN, przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa i Ochrony Dobra Publicznego, radny miejski, wiceprezydent Lwowa; od 1 VIII 1943 r. członek Rady Przybocznej przy niemieckim staroście miejskim; po II wojnie światowej pozostał we Lwowie, gdzie zmarł.

⁶⁵ Władysław Stesłowicz (1867-1940) – prawnik, działacz gospodarczy, poseł do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, członek NKN, TRM, PKN i TKR; w latach 1920-1922 minister poczt i telegrafów.

⁶⁶ Szkoła Powszechna im. H. Sienkiewicza przy ul. Polnej, obecnie ul. Herojiw UPA (Героїв УПА).

⁶⁷ Szkoła Cesarsko-Królewskich. Kolei Państwowych przy Dworcu Głównym.

⁶⁸ Właściwie Szkoła Politechniczna, otwarta w 1844 r. jako Akademia Techniczna, od 1877 r. Wyższa Szkoła Techniczna; powszechnie używano nazwy „Politechnika Lwowska”, formalnie nadanej 28 VI 1921 r. Główny budynek Szkoły mieścił się przy ul. Sapiehy, obecnie ul. S. Bandery (С. Бандери).

⁶⁹ Kościół pw. św. Anny przy ul. Gródeckiej 32, obecnie cerkiew greckokatolicka pw. św. Anny przy ul. Horodeckiej (Городоцький).

⁷⁰ Karl Georg Huyn (1857-1938) – feldmarszałek armii austro-węgierskiej, od 1 III 1917 r. generał gubernator i p.o. namiestnik Królestwa Galicji i Lodomerii; po opanowaniu miasta przez Ukraińców zgodził się ustąpić na rzecz swego zastępcy Wołodymyra Decykewycza, który przekazał władzę wykonawczą Ukraińskiej Radzie Narodowej.

internowany, urzęduje tam Kost Lewicki⁷¹. Szyny nie zerwane, jak wczoraj mówiono, pociągi wczoraj przyszły. Głębiński⁷² i Witos⁷³ odjechali przedwczoraj wieczorem, tu oburzenie na Komisję Likwidacyjną⁷⁴ krakowską, że zapomniała o Lwowie. Rusini mieli 700-800 ludzi i tym zajęli miasto w porozumieniu z władzami wojskowymi. Dzisiaj gazety wyszły. Wolno chodzić do szóstej wieczorem. Z magistratem rokowania, magistrat ma urzędować pod warunkami: 1) zdjęcie chorągwi ukraińskich z ratusza; 2) puszczenie urzędników do ratusza; 3) usunięcie wojska ukraińskiego. Dzisiaj o dziesiątej rokowania u marszałka⁷⁵. Wczoraj był pogrzeb córki⁷⁶ K[ostia] Lewickiego, dzisiaj pogrzeb radcy dworu Kuźmy⁷⁷, dyrektora Dniestru⁷⁸. Poczta dzisiaj rozdzielono.

3/11. Rano u Stesłowicza i w redakcji „G[azety] W[ieczornej]”. Stesłowicz w strachu i niezdecydowany na nic, ledwie dał pozwolenie na pogrzebanie zabitego legionisty. Chłopcy nasi zajęli dworzec kolejowy i część miasta między Cytadelą⁷⁹ a kościołem św. Anny. Sikorski⁸⁰ wyjechał jeszcze we czwartek 31/10, chłopcy sami z pomocą kolejarzy i studentów trzymają fort Bema⁸¹ i część miasta, mają broń

⁷¹ Kost Lewicki (Кост Левицький, 1859-1941) – adwokat, publicysta, działacz społeczny i polityczny, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, premier Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (dalej: ZURL).

⁷² Stanisław Głębiński (1862-1941) – prawnik, polityk, publicysta, działacz narodowo-demokratyczny, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, poseł i senator RP, profesor i rektor Uniwersytetu Lwowskiego; w 1923 r. minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego.

⁷³ Wincenty Witos (1874-1945) – działacz ludowy, poseł do Sejmu Krajowego, Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, członek NKN, prezes Polskiej Komisji Likwidacyjnej, w latach 1920-1926 trzykrotnie pełnił funkcję premiera.

⁷⁴ Polska Komisja Likwidacyjna (dalej: PKL) – tymczasowy organ władzy dla zaboru austriackiego, powołany 28 X 1918 r. w Krakowie spośród polskich posłów do Rady Państwa w Wiedniu; dekretem J. Piłsudskiego z 10 I 1919 r. zastąpiona przez KRdG.

⁷⁵ Stanisław Niezabitowski (1860-1941) – ziemianin, konserwatysta, członek Izby Panów Rady Państwa w Wiedniu, poseł do Sejmu Krajowego, w 1914 r. marszałek Sejmu Krajowego.

⁷⁶ Stefania Lewicka (Стефанія Левицька) – córka Kostia i Ołeny Lewickich, zmarła 29 X 1918 r. na grypę hiszpankę, pochowana na Cmentarzu Łyczakowskim (Стефанія Левицька, „Діло” R. 29, 1918, nr 248, s. 3).

⁷⁷ Hryhoryj Kuźma (Григорій Кузьма, 1842-1918) – prawnik, działacz społeczny i oświatowy, senior Instytutu Stauropigiańskiego, przewodniczący Rady Nadzorczej Tow. „Dniester” (Григорій Кузьма, [w:] *Серед бурі. Літературний збірник*, Львів 1919, s. 346-349).

⁷⁸ Towarzystwo Ubezpieczeń Wzajemnych „Dniester” (Товариство взаємних обезпечень „Дністер”) – ukraińskie towarzystwo ubezpieczeniowe założone w 1892 r. we Lwowie.

⁷⁹ Cytadela we Lwowie – twierdza wzniesiona w latach 1852-1854 na górach: Wronowskich, Poznańskiej i Kalczej w południowo-zachodniej części miasta.

⁸⁰ Władysław Sikorski (1881-1943) – generał broni WP, premier i minister spraw wojskowych RP, premier rządu RP na uchodźstwie. Jesienią 1918 r. przebywał we Lwowie jako delegat Rady Regencyjnej; 31 października wyjechał do Przemyśla.

⁸¹ Fort (placówka) Bema – umocnienia wzniesione 2 XI 1918 r. przez grupę podporucznika Wojciecha Kułakowskiego u zbiegu ul. Bema i Janowskiej, obecnie ul. Jarosława Mądrego i T. Szewczenki (Ярослава Мудрого і Т. Шевченка).

i amunicję, ludność dostarcza im pożywienia. Ludność polska jeszcze przerażona i w strachu. Dotąd spotkałem odważnego tylko Herm[ana] Feldsteina⁸² i panią Ancówną⁸³ w redakcji. Feldstein mimo pogroźek idzie ostro przeciw kłamliwym sionistom. Rokowania zdaje się rozbiły się, chłopcy walczą dalej pomyślnie. Są pogłoski o odsieczy polskiej z Przemyśla czy Krakowa, ale i Rusini dostają posiłki ze wsi okolicznych i miast powiatowych. Strzelanina ciągle, dzień i noc. Imcia⁸⁴ zachowuje się dzielnie. Żałuję, że nie jestem młodszy i zdrowszy. Wieczorem przeglądałem stare fotografie, listy i pamiątki po Dolu i Adasiu*.

4/11. Dzisiaj 43. rocznica naszego ślubu. Od rana walka na ulicach bliżej nas. W kawiarni publiczność urzędnicza i żydowska zastrachana, pełno plotek niedorzecznych. W redakcji „G[azety] W[ieczornej]” Ancówna zdenerwowana, ale dzielnie się trzyma; wiadomości, że Dworzec Główny trzy razy w nocy zajmowali legioniści i studenci, ale trzy razy ich znowu wyparli, teraz walka w Ogrodzie Jezuickim⁸⁵ i w ulicach Kopernika, Sykstuskiej⁸⁶ i Gródeckiej. Walczą o gmach pocztowy⁸⁷. Ukraińcy dostali posiłki, nasi nie, tylko miejscowe wzmocnienie. Rokowania na razie rozchwały się. Do redakcji przyszedł Zdziarski⁸⁸ i przyniósł dzienniki krakowskie, które podają wiadomości ze Lwowa, ale bardzo obojętnie. Andrassy⁸⁹ ustąpił po 3 dniach, w Wiedniu formuje Leutner⁹⁰ czerwoną gwardię, w Węgrzech Karolyi⁹¹ na czele rządu. W Lublanie wojska ententy, także w Trieście i w Czerniowcach (Rumuni). Potem

* Zmarli w 1904 r. synowie autora: Adolf, doktor medycyny, i Adam, student filozofii.

⁸² Herman Władysław Feldstein-Felsztyn (1864-1935) – inżynier, bankier, działacz asymilatorski, radny miejski we Lwowie, współzałożyciel „Gazety Porannej” i „Gazety Wieczornej”.

⁸³ Bogumiła Ancówna (1883-1923) – nauczycielka, dziennikarka, od 1915 r. zastępczyni redaktora naczelnego „Gazety Porannej” i „Gazety Wieczornej”, działaczka Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego (M. Grekowicz-Hausnerowa, *Ancówna Bogumiła*, [w:] *Materiały do słownika publicystów i dziennikarzy polskich*, red. C. Lechicki, „Zeszyty Prasoznawcze” R. 15, 1974, nr 3 (61), s. 119.

⁸⁴ Maria German (zm. 1937) – przyrodnia siostra Ludomiła, nauczycielka, propagatorka wychowania fizycznego młodzieży, wizytatorka szkół żeńskich.

⁸⁵ Ogród Jezuicki (Miejski) – od 1919 r. park T. Kościuszki, obecnie park I. Franki, najstarszy park lwowski, położony w zachodniej części śródmieścia między ulicami Matejki, Kraszewskiego, Słowackiego i Mickiewicza, obecnie ul. J. Matejki, S. Kruszelnickiej, J. Słowackiego i Listopadowego Czynu (Я. Матейка, С. Крушельницької, Ю. Словацького і Листопадового Чину).

⁸⁶ Obecnie ul. P. Doroszenki (П. Дорошенка).

⁸⁷ Gmach Poczty Głównej na rogu ul. M. Kopernika i J. Słowackiego (М. Коперника i Ю. Словацького).

⁸⁸ Stanisław Zdziarski (1878-1928) – historyk literatury, sławista, folklorysta, dziennikarz, tłumacz, poeta; uczestnik walk o Lwów.

⁸⁹ Gyula Andrassy (1860-1929) – polityk, minister spraw wewnętrznych Węgier (1906-1910), od 24 X do 2 XI 1918 r. minister spraw zagranicznych Austro-Węgier.

⁹⁰ Karl Leutner (1869-1944) – socjaldemokrata, publicysta, poseł do Rady Państwa w Wiedniu.

⁹¹ Mihály Károlyi de Nagykaroly (1875-1955) – polityk i dyplomata, od 31 X 1918 r. premier Węgier, od 16 XI 1918 r. premier i prezydent Węgierskiej Republiki Ludowej; od marca 1919 do 1946 r. na emigracji.

przyszedł zwariowany Wielowieyski⁹², który chce pośredniczyć; ledwie go od tego odwiódłem. Strzały coraz gęstsze i bliższe, słychać także karabiny maszynowe. Ani Feldstein, ani Konarski⁹³ nie przyszli dzisiaj do redakcji, bo odcięci linią bojową. Brak stereotypów w drukarni, nie wiem, czy „Gazeta” wyjdzie, może dopiero koło drugiej po południu. „Kurier Lwowski” wzywa do rozwagi. Po południu niesłychane plotki. Dzielna Ancówna wydała „Gaz[etę]” o godzinie czwartej.

5/11. Przez cały dzień strzelanie po ulicach, prawdopodobnie w ul. Zyplikiewicza⁹⁴, Góra Jacka⁹⁵, koszary obrony krajowej⁹⁶ pod cmentarzem⁹⁷, walki o pocztę. Nasi biją się dzielnie i idą naprzód ku miastu od dworca, zajęli szkołę kadecką⁹⁸, koszary w ul. Zyplikiewicza, walka ciągnęła o pocztę. „G[azeta] W[ieczorna]” daje dalsze wiadomości z wczorajszego numeru „Kuriera Codziennego”⁹⁹ krakowskiego.

6/11. Przez całą noc silne strzały gdzieś blisko nas. Rano podobno zawieszenie broni do godziny trzeciej w nocy. Rusinom mina zrzędła. Chłopcy nasi biją się dzielnie, dowodzi nimi podobno kpt. Mączyński¹⁰⁰. Są wiadomości o posiłkach z zachodu. Chłopi ruscy zrabowali kilka wagonów na dworcu, aż ich chłopcy rozpędzili. Ukraińcy zajęli Cytadelę, mają dość broni i amunicji. „G[azeta] W[ieczorna]” drukuje się w małym formacie. Battaglia¹⁰¹ nadesłał z Krakowa kogoś z informacjami niedorzecznymi jak na tutejsze stosunki.

7/11. Dzisiaj rano w mieście cicho, ale w nocy zdemolowano redakcję „G[azety] W[ieczornej]” i „Wieku Nowego”, tudzież dwie kawiarnie na ulicy Fredry. Nie można niczego się dowiedzieć. O jedenastej nad miastem aeroplan, silnie ostrzeliwany, ale wzniósł się w górę i uleciał. Przygębienie wszędzie, podobno Rusini dostali duże posiłki. Cóż będzie? Walczą od rana około szkoły i kościoła św. Anny. Brak

⁹² Henryk Wielowieyski (1860-1924) – biolog, poseł do Rady Państwa w Wiedniu, docent Uniwersytetu Lwowskiego i Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁹³ Jerzy Konarski (1885-1932) – dziennikarz, redaktor naczelny i kierownik wydawnictwa „Gazety Porannej” i „Gazety Wieczornej”; od 1930 r. redaktor wydawnictw Prasy Polskiej w Warszawie.

⁹⁴ Obecnie część ul. I. Franki (I. Франка).

⁹⁵ Góra Jacka – wzniesienie w południowej części Lwowa, w okolicy ul. św. Jacka i ul. Jabłonowskich, obecnie ul. S. Rustawelego i ul. A. Archipenki (III. Руставели i A. Архипенка).

⁹⁶ Prawdopodobnie koszary obrony krajowej przy ul. św. Piotra, obecnie ul. I. Miecznikowa (I. Мечникова) naprzeciw Cmentarza Łyczakowskiego, do 1914 r. siedziba 19 Pułku Piechoty Obrony Krajowej „Lemberg”.

⁹⁷ Cmentarz Łyczakowski w południowo-wschodniej części Lwowa, z wejściem głównym od ul. św. Piotra, obecnie ul. I. Miecznikowa (I. Мечникова).

⁹⁸ Szkoła Kadetów, otwarta w 1899 r. na tzw. Przemiarkach na zachód od parku Stryjskiego.

⁹⁹ „Ilustrowany Kurier Codzienny” – dziennik ukazujący się w latach 1910-1939 w Krakowie pod redakcją Mariana Dąbrowskiego.

¹⁰⁰ Czesław Mączyński (1881-1935) – nauczyciel, działacz narodowy, pułkownik artylerii WP, poseł na Sejm RP; w listopadzie 1918 r. naczelny dowódca obrony Lwowa.

¹⁰¹ Roger Battaglia (1873-1950) – prawnik, ekonomista, przemysłowiec, działacz gospodarczy, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, radny miejski we Lwowie.

oficerów do organizacyjnej pracy. Poczta się pali. Ukraińcy strzelają po ulicach do bezbronnych.

8/11. Wyszedłem rano do Stesłowicza, który teraz mieszka i urzęduje w Izbie Handlowej¹⁰². Sklepy pozamykane, miasto jak wymarłe. St[esłowicz] opowiada, że wysłali już kilka osób do Krakowa po posiłki lub wskazówki. Był tam także Adam^{103*}, który opowiada, że Skarbek¹⁰⁴ z Komisji Likwidacyjnej wystąpił, a za niego wszedł Tetmajer¹⁰⁵ – jak to mogło się stać? Na ulicy sprzedają tylko „Diło”¹⁰⁶, które łączy i intryguje na Polaków, korzystając z tego, że dzienniki polskie zdemolowane. Spotkany X. Ciemniewski¹⁰⁷ mówi, że legioniści zajęli artylerię, a Rusini dwie armaty z Cytadeli sprowadzili na Zamek¹⁰⁸ i stamtąd strzelają. Istotnie słychać strzały armatnie z tamtej strony. Legioniści zajęli dworzec kleparowski¹⁰⁹. St[esłowicz] zaprosił mnie na jutro o dziesiątej na komitet obszerniejszy¹¹⁰. Podobno wyszedł wczoraj IV komunikat Komendy Polskiej¹¹¹.

9/11. O dziesiątej w Izbie Handlowej komitet obszerniejszy, na który mnie zaprosił wczoraj Stesłowicz. Zgromadzenie duże a gadatliwe, przewodniczy Adam, referuje

* Dr Ernest Adam, znany działacz lwowski ze stronnictwa ND.

¹⁰² Gmach Izby Handlowej i Przemysłowej przy ul. Akademickiej, obecnie aleja T. Szewczyka (Проспект Т. Шевченка).

¹⁰³ Ernest Adam (1868-1926) – prawnik, finansista, działacz narodowy, poseł do Sejmu Krajowego, poseł i senator RP, radny miejski we Lwowie.

¹⁰⁴ Aleksander Skarbek (1874-1922) – działacz narodowy, poseł do Sejmu Krajowego, Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu Ustawodawczego, przewodniczący Sekcji Wschodniej NKN, członek PKL, TKR i Rady Obrony Państwa.

¹⁰⁵ Włodzimierz Tetmajer (1861-1923) – malarz, poeta, publicysta, działacz społeczny i polityczny, poseł do Rady Państwa w Wiedniu, członek NKN i PKL.

¹⁰⁶ „Diło” („Діло”) – ukraińskie czasopismo polityczno-informacyjne ukazujące się we Lwowie w latach 1880-1939 (z przerwami), początkowo dwa razy w tygodniu, od 1888 r. codziennie.

¹⁰⁷ Jan Władysław Ciemniewski (1866-1947) – ksiądz, katecheta w Stanisławowie, Tarnopolu i Lwowie, działacz społeczny, współzałożyciel i wiceprezes Związku Księża Abstynentów w Małopolsce; od 1945 r. zamieszkały w Krakowie.

¹⁰⁸ Wysoki Zamek – wzgórze w północno-wschodniej części Lwowa; w XIV-XVIII w. na jego szczycie znajdował się zamek królewski, w 1869 r. rozpoczęto usypywać na nim kopiec Unii Lubelskiej.

¹⁰⁹ Dworzec Kleparowski w północno-zachodniej części Lwowa, pierwotnie przeznaczony dla pociągów odjeżdżających w kierunku Janowa, Jaworowa i Rawy Ruskiej.

¹¹⁰ Polski Komitet Narodowy (dalej: PKN) – organizacja polityczna pod przewodnictwem Tadeusza Cieńskiego, powołana z połączenia dwóch Komitetów Obywatelskich, utworzonych 1 XI 1918 r. w lokalu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego oraz w gmachu Izby Handlowej i Przemysłowej w celu prowadzenia rozmów z Ukraińcami. Dla usprawnienia pracy z Komitetu (określanego jako komitet obszerniejszy) wybrano komitet wykonawczy, zwany również ściślej, z Władysławem Stesłowiczem na czele, w składzie: Ernest Adam, Stefan Dąbrowski, Edward Dubanowicz, Zygmunt Klinger, Leonard Stahl, Roman Stupnicki, Jan Szczyrek, Kazimierz Świtalski i Adam Głazewski (sekretarz).

¹¹¹ Komenda Polska – Naczelna Komenda Obrony Lwowa (także Naczelna Komenda Wojsk Polskich) pod dowództwem Czesława Mączyńskiego, powołana we Lwowie 1 XI 1918 r.

w imieniu komitetu ściślejszego Dubanowicz^{112*}, potem gadanie bezcelowe, które kończy się wotum zaufania dla komitetu ściślejszego i dążeniem do rozejmu bez kapi-tulacji. W południe ciszej, kanonada ustaje, odczytano VII komunikat Komendy Pol-skiej wcale pomyślny, uchwalono wydać odezwę do ludności polskiej po tej stronie.

10/11. Dzisiaj dziesiąty dzień po zamachu ruskim. Walka uliczna trwa. Komitet ściślejszy bezradny. Milicja żydowska broni dzielnicy żydowskiej, uznała się neutral-ną! I chce uznania tej neutralności przez obie strony. Walka legionistów i młodzieży ratuje honor polskiego Lwowa, ale starsi tracą odwagę, bojąc się głodu, myślą o co-dziennym rozejmie od dziewiątej do trzeciej w południe, aby dać ludności sposob-ność do aprowidowania się; czy Ukraińcy zgodzą się na to, wzięli propozycję na refe-rendum. Widok komitetu bardzo smutny, bo albo gadulstwo, albo bezradność, albo jedno i drugie razem. Adam niby na czele, ale też nie wie, co robić. Nad wojskami cywilni po obu stronach nie mają władzy.

11/11. Dzisiaj od rana w mieście spokojniej, ale żona strapiona, bo gaz zamknię-ty, więc nie ma na czym gotować obiadu. W Izbie Handlowej nic nowego, bezradność zupełna, z Krakowa i Warszawy złe pogłoski, wszędzie anarchia i niepokój. Podob-no Daszyński¹¹³ i Skarbek wystąpili z Komisji Likwidacyjnej. O pomocy mowy nie ma, głód zaczyna się pokazywać. Nawet najdzielniejsi tracą odwagę wobec tego. Ga-zownia podobno uszkodzona na dłuższy czas. Ukraińcy w „Dile” mają minę dobrą i stawiają się ostro. Pogłoska, że Roja¹¹⁴ obiecuje przybyć z pomocą, byle się tydzień jeszcze trzymać. Czy to prawda? Czy tydzień wytrzymają jeszcze? Niczego nie wie się dokładnie, jesteśmy zupełnie od świata odcięci. Co w Krakowie i w Warszawie się dzieje, nawet druga część miasta zupełnie odcięta.

12/11. W Izbie Handlowej ciągle posiedzenia komitetu ściślejszego i pełno ludzi po wiadomości, jednak opowiadają tylko plotki, o przybyciu skądś 6 karabinów maszyno-wych z amunicją i ludźmi, o rzekomej pomocy Roji, którą zapowiedział. Po stronie polskiej Lwowa wychodzi dziennik „Pobudka”¹¹⁵ z komunikatami wojskowymi, której jednak nie można dostać. Nad miastem krążył dzisiaj aeroplan, silnie, ale daremnie ostrzeliwany, wczoraj w zachodniej stronie miasta wielka łuna, podobno palił się Si-

* Późniejszy poseł do Sejmu ze stronnictwa ND.

¹¹² Edward Dubanowicz (1881-1943) – prawnik, działacz narodowy, poseł na Sejm RP, profesor UJK; członek PKN, TKR i KRdG.

¹¹³ Ignacy Daszyński (1866-1936) – działacz socjalistyczny, poseł do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, w listopadzie 1918 r. premier rządu lubelskiego, w 1920 r. wicepremier Rządu Obrony Narodowej.

¹¹⁴ Bolesław Roja (1876-1940) – żołnierz Legionów Polskich, generał dywizji WP, poseł na Sejm RP; 1 XI 1918 r. z polecenia PKL objął Komendę Wojskową na obszarze Galicji, od 16 XI do 22 XII 1918 r. dowódca Grupy Operacyjnej „Wschód”.

¹¹⁵ „Pobudka. Organ Komitetu Obywatelskiego VI Okręgu m. Lwowa” – dziennik ukazujący się we Lwowie od 5 XI 1918 r. do stycznia 1919 r. pod redakcją Jana Przybyły, Artura Schroedera, Jana Szaroty i Janiny Walickiej; Pierwszy numer skonfiskowano na polecenie Czesława Mączyńskiego za nazwanie czasopisma organem WP.

chów¹¹⁶. Komendantem polskim jest Mączyński, szefem sztabu Jakubski¹¹⁷. Zniszczono granatami ręcznymi gmach „Sokoła”¹¹⁸. Pogłoska, że socjaliści mają pośredniczyć. Z ruskich socjalistów podobno Wityk i brat¹¹⁹ jego zginęli (nieprawda). Pogłoska na tle „Kuriera” krakowskiego z 9/11, że w Lublinie nowy rząd, na czele Daszyński, Witos, Moraczewski¹²⁰. Wieczorem pogłoski o przybyciu większej pomocy, a wskutek tego o nowej ofensywie polskiej. Istotnie do ciemnej nocy słysząc strzały armatnie.

13/11. Przez całą noc słysząc było gęste strzały armatnie i dotąd bez przerw. Wyszedłem o jedenastej z domu do Izby Handlowej, po drodze rewidowali mnie dwa razy żołnierze, szukając za bronią w kieszeniach. W Izbie Handlowej czytałem „Pobudkę” z 11/11, wychodzącą po polskiej stronie, bardzo dobrej myśli i z dobrymi nowinami. Kraków obiecuje podobno pomoc. Lotnik¹²¹ tam jeździł i zdaje sprawę ze zgromadzenia w „Sokole”, które uchwaliło pomoc. Rząd samozwańczy w Lublinie (Daszyński) był tej pomocy przeciwny. Komenda Polska telegrafowała do Paryża, skąd mają przyjechać komisarze dla uspokojenia, potępiają zamach ukraiński. Przemysł podobno odebrany przez naszych. W Berlinie Rzeczpospolita, a osobna w Bawarii. Makenzen¹²² chce cofać się przez Wę-

¹¹⁶ Sichów (Сихів) – wieś na południe od Lwowa, obecnie w granicach miasta.

¹¹⁷ Antoni Władysław Jakubski (1885-1962) – zoolog, nauczyciel, członek Organizacji Bojowej PPS, Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego, żołnierz Legionów Polskich i POW, podpułkownik dyplomowany WP, profesor Uniwersytetu Poznańskiego; w listopadzie 1918 r. drugi szef sztabu Naczelnej Komendy Obrony Lwowa.

¹¹⁸ Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” – stowarzyszenie gimnastyczne i wychowawcze działające we Lwowie od 1867 r. Główny gmach „Sokoła” mieścił się przy ul. J.B. Zimorowicza i Sokoła, obecnie ul. D. Dudajewa i ul. P. Kowżuna (Д. Дудаєва і П. Ковжуна).

¹¹⁹ Semen Wityk (Семен Вітик, 1875-1937) – działacz radykalny i socjalistyczny, poseł do Rady Państwa w Wiedniu, członek Ukraińskiej Rady Narodowej ZURL, minister ds. Galicji Ukraińskiej Republiki Ludowej; od 1925 r. przebywał w ZSRR, w 1937 r. został rozstrzelany. Miał co najmniej dwóch braci – Antina i Iwana. W czasie walk w Skniłowie 9 XI 1918 r. dowodzący polskim wypadem Mieczysław Boruta-Spiechowicz zabił podobno w walce wręcz dwóch braci Wityków, co stało się źródłem plotki o śmierci ukraińskiego polityka; w rzeczywistości nie wiadomo, czy zabici byli jego braćmi (C. Mączyński, *Boje lwowskie. Oswobodzenie Lwowa 1-24 listopada 1918 roku*, cz. 1, t. 1, Warszawa 1921, s. 227-228; por. *Znamienny epizod, „Pobudka”* R. 1, 1918, nr 7, s. 2, skąd zapewne zaczerpnął informację German).

¹²⁰ Jędrzej Moraczewski (1870-1944) – inżynier kolejowy, działacz socjalistyczny i związkowy, publicysta, poseł do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, żołnierz Legionów Polskich i WP, minister komunikacji Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, premier i wielokrotny minister w rządach RP.

¹²¹ Stefan Stec wyruszył 8 XI 1918 r. ze Lwowa do Krakowa ze Stanisławem Strońskim; ostrzelany nad Przemyślem samolot wylądował w okolicy Łańcuta, a dalszą podróż Stec i Stroński odbyli na specjalnie podstawionej lokomotywie. 10 listopada na wiecu w gmachu Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie Stroński przedstawił sytuację Lwowa.

¹²² August von Mackensen (1849-1945) – niemiecki feldmarszałek, dowódca kampanii przeciw Serbii w 1915 i Rumunii w 1916 r.; od 1917 r. wojskowy gubernator w Rumunii, w listopadzie 1918 r. internowany przez wojska ententy.

gry, ale wojsko koalicji idzie za nim, chcą obsadzić Węgry, potem Galicję. Cesarz Karol¹²³ abdykował.

14/11. Dzisiejsza noc była spokojniejsza, jednak dzisiaj od rana gęste strzały armatnie. Wyszła dzisiaj żydowska „Lemberger Zeitung”¹²⁴, wyraźnie sprzyjająca Ukraińcom; wiadomości istotnych ma bardzo mało, tylko to, co było w „Kurierze” krakowskim z 9/11, o republice socjalistycznej w Berlinie itd. Z polskiej strony nie ma dzisiaj rano żadnych wiadomości.

15/11. W nocy było spokojnie, wczoraj wieczorem żona wytknęła [!] nogę i dzisiaj chodzić nie może. Byłem więc dzisiaj za sprawunkami, jednak daremnie, bo nikt nie chce nic zrobić ani nawet wskazać. Rokowania toczą Chłamtacz, Cieński¹²⁵, Hausner¹²⁶, a dzisiaj dalej. Wiadomość z „Lemb[erger] Zeitung” bardzo niepewna. Po południu strzelanina ustała? Z biedą sprowadziłem trochę drzewa do domu.

16/11. W nocy dzisiaj było cicho, przynajmniej do nas nie było słychać strzałów. O dziesiątej w Izbie Handlowej posiedzenie komitetu obszerniejszego. Przedtem czytano „Pobudkę” i komunikat wojskowy XIII o wczorajszej walce pod Kulparkowem¹²⁷, pomyślnej dla kapitana Boruty¹²⁸. Zdobyto haubicę, 2 kulomioty, parę karabinów maszynowych, amunicję i dużo broni, 25 jeńców. Na komitecie sprawozdanie Adama, Stahla o pertraktacjach z Ukraińcami; posiedzeń było 11 do wczoraj, Ukraińcy odrzucają wszystkie warunki rozejmu, nawet takie, które sami postawili. Doktor Loewenherz¹²⁹ o akcji pośredniczącej obustronnych socjalistów. Ukraińcy mają niepewny grunt państwowy, bo naprzód uważali się za część Austrii, potem za część kijowskiej Ukrainy, potem za Republikę Zachodnioukraińską¹³⁰, ostatecznie godzą

¹²³ Karol I Habsburg (1887-1922) – od 21 XI 1916 r. cesarz Austrii i król Węgier, 11 XI 1918 r. zrezygnował z udziału w rządach; po nieudanych próbach odzyskania władzy na Węgrzech w 1921 r. wywieziony na Maderę.

¹²⁴ „Neue Lemberger Zeitung” – niemieckojęzyczny dziennik wychodzący we Lwowie od marca 1917 r. pod zarządem 2 Armii austro-węgierskiej. 13 XI 1918 r. ukazał się ponownie po przerwie trwającej od 4 listopada.

¹²⁵ Tadeusz Cieński (1856-1925) – prawnik, ziemianin, działacz narodowy, poseł do Sejmu Krajowego, członek NKN, przewodniczący PKN.

¹²⁶ Artur Hausner (1869-1941) – działacz socjalistyczny, żołnierz Legionów Polskich, członek NKN, TKR i KRdG, poseł na Sejm RP, minister robót publicznych, radny miejski we Lwowie.

¹²⁷ Kulparków (Кульпарків) – dzielnica w południowo-zachodniej części Lwowa.

¹²⁸ Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894-1985) – żołnierz Legionów Polskich, generał brygady WP; w czasie walk o Lwów dowodził obroną Odcinków IV (Dworzec Główny), V (Szkoła Sienkiewicza) i VI (Podzamcze).

¹²⁹ Henryk Loewenherz (1871-1936) – adwokat, działacz socjalistyczny, członek PKN i TKR, poseł i senator RP, radny miejski we Lwowie.

¹³⁰ Zachodnioukraińska Republika Ludowa (Західноукраїнська Народна Республіка) – państwo ukraińskie w Galicji Wschodniej, występujące pod tą nazwą od 13 XI 1918 r. (wcześniej, od 18 X 1918 r., jako Państwo Ukraińskie); po połączeniu 22 I 1919 r. z Ukraińską Republiką Ludową („Ukrainą Kijowską”) – Zachodni Obwód Ukraińskiej Republiki Ludowej (Західна Область Української Народної Республіки). Istniało *de facto* do lipca 1919 r., kiedy jego władze i wojsko

się na skoncentrowanie sił wojskowych w koszarach, a nie puszczanie ich z bronią palną na ulicę. Utworzono sekcję finansową i sekcję opieki społecznej, pełny komitet o dziesiątej we środę albo może wcześniej. 6/11 była wiadomość z Warszawy, aby się trzymać dalej, że pomoc przyjdzie. Ukraińcy zabili księdza, wójta i nauczyciela w Sokolnikach¹³¹.

17/11. Noc była spokojna u nas, ponieważ walki toczono po okolicznych wsiach. Spalone wsi Sokolniki (Zubrza¹³²), Słonka¹³³. W Izbie Handlowej schodzą się wybrane wczoraj sekcje. Nadchodzą wiadomości, że pułk 90 (sanocki) przedarł się przez Przemyśl i doszedł do Lwowa, miał przez rogatki Piekarską i Zieloną uderzyć na miasto, podobno biją się w ulicach górnej Zielonej i Jabłonowskich¹³⁴. Panika dochodzi do Akademickiej¹³⁵ i Pańskiej¹³⁶. Technika i Wydział Krajowy¹³⁷ uszkodzone strzałami armatnimi. W „Lem[berger] Zeitung” wiadomości o śmierci Clemenceau¹³⁸ i republiki socjalistycznej we Francji, która ma łagodzić warunki narzucone republice niemieckiej. Umarł dr W[iktor] Adler¹³⁹ w Wiedniu. Tyrol i Salzburg chcą połączyć się z Bawarią, Vorarlberg z Szwajcarią. W Warszawie podobno usunięta 7/11 Rada Regencyjna¹⁴⁰, a ustanowiona republika, która wyrzuca Niemców z okupacji. Walka toczy się gdzieś w pobliżu naszego mieszkania, na ulicach bliskich Pańskiej.

18/11. Noc spokojna, wyjąwszy kilka strzałów karabinowych. Wczoraj zawarto zawieszenie broni od dzisiaj rano szósta godzina na 48 godzin, więc do środy rano. Spotkany Romańczuk¹⁴¹ chce także porozumienia i zgody. Podług wiadomości w „Lemb[erger] Zeit[un]g” cesarz Karol internowany w Schönbrunn ma jednak wyjechać

opuścili Galicję, formalnie do momentu uznania w marcu 1923 r. przez Konferencję Ambasadorów przynależności Galicji Wschodniej do Rzeczypospolitej Polskiej.

¹³¹ Sokolniki (Сокольніки) – wieś około 7 km na południe od centrum Lwowa. 12 XI 1918 r. Ukraińcy spalili część wsi i zabili co najmniej 11 jej mieszkańców, wśród nich proboszcza Wincentego Czyżewskiego, wójta Jakuba Hubisza i kierownika szkoły Leopolda Gerstmann.

¹³² Zubrza (Зубря) – wieś około 8 km na południe od centrum Lwowa.

¹³³ Słonka (Солонка) – wieś około 3 km na zachód od Zubrzy.

¹³⁴ Obecnie ul. S. Rustawelego (III. Руставелі).

¹³⁵ Obecnie al. T. Szewczenki (Проспект Т. Шевченка).

¹³⁶ Od 20 X 1917 r. formalnie ul. gen. E. Boehm-Ermollego, obecnie część ul. I. Franki (I. Франка).

¹³⁷ Gmach Wydziału Krajowego przy ul. T. Kościuszki (Т. Костюшка).

¹³⁸ Georges Clemenceau (1841-1929) – pisarz i polityk francuski, parlamentarzysta, minister spraw wewnętrznych, premier Francji w latach 1906-1909 i 1917-1920.

¹³⁹ Victor Adler (1852-1918) – polityk austriacki, socjaldemokrata, parlamentarzysta, w listopadzie 1918 r. minister spraw zagranicznych Austrii.

¹⁴⁰ Rada Regencyjna – organ władzy zwierzchniej Królestwa Polskiego w zastępstwie króla lub regenta; działała od 27 X 1917 do 14 XI 1918 r. w składzie: Aleksander Kakowski, Zdzisław Lubomirski, Józef Ostrowski.

¹⁴¹ Julian Romańczuk (Юліян Романчук, 1842-1932) – nauczyciel, dziennikarz, wydawca, polityk, współzałożyciel i przewodniczący Ukraińskiej Partii Narodowo-Demokratycznej, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, członek Ukraińskiej Rady Narodowej.

do Szwajcarii, cesarz Wilhelm¹⁴² uciekł do głównej kwatery i ma się chować w jakimś zamku, a jego następca podobno zabity¹⁴³. Zupełny brak autentycznych wiadomości z Zachodu – nie wiem, co słychać w Warszawie. Wobec niepewności własnego losu i sposobu życia po wyczerpaniu szczupłych zapasów dręczy mnie niewiadomość, co dzieje się z moimi dziećmi¹⁴⁴ w Warszawie. Dzisiaj na rozkaz komendanta miasta organizuje się komitety domowe. Na godzinę piątą zaprosił zięć właściciela kamienicy, w której mieszkam, wszystkich mężczyzn ponad 14 lat tu mieszkających celem zorganizowania nakazanej straży przy bramie we dnie. Jest takich 21, więc dwóch najstarszych, mnie i p. Urbanowskiego, uwolniono od tej straży, a inni podzielili czas między siebie i straż rozebrali.

19/11. Dzisiaj w nocy spadł obfity śnieg, pierwszy w tym roku. Wczoraj jako w pierwszy dzień rozejmu pogrzebano podobno 500 trupów z ostatnich walk. U ludności naszej zupełny upadek ducha, chcieliby skończyć walkę. Hohenzollernowie podobno schronili się w Holandii, a cesarz Karol podobno 12/11 wydał manifest, że składa rządy i uznaje rząd niemiecko-austriacki, a rozwiązuje ministerstwo Lammascha¹⁴⁵. Tak go wyprowadził Seidler¹⁴⁶, a przed nim Czernin¹⁴⁷. Podobno przybyli jacyś oficerowie francuscy. W Warszawie usunięta Rada Regencyjna, a rządzą Piłsudski i Daszyński.

20/11. Dzisiaj o dziesiątej posiedzenie komitetu obszerniejszego. Przedwczo-
raj przyjechał rzeczywiście z Jass porucznik francuski Villaime¹⁴⁸, a za nim Michał Sokolnicki¹⁴⁹ automobilem ze Stanisławowa¹⁵⁰. Stało się to na polecenie ambasadora francuskiego¹⁵¹ w Jassach, a na żądanie Sokolnickiego. Byli naprzód po polskiej

¹⁴² Wilhelm II Hohenzollern (1859-1941) – od 1888 r. król Prus i cesarz Niemiec; 10 XI 1918 r. uciekł z kwatery wojskowej w Spa (Belgia) do Holandii, 28 XI 1918 r. abdykował.

¹⁴³ Wilhelm Hohenzollern (1882-1951) – najstarszy syn cesarza Wilhelma II i Augusty Wiktorii Fryderyki von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, następca tronu niemieckiego; po abdykacji ojca zrzekł się tronu i wyjechał do Holandii.

¹⁴⁴ Juliusz German i jego żona, Zofia z Natansonów (1885-1955).

¹⁴⁵ Heinrich Lammasch (1853-1920) – prawnik, premier Austrii od 27 X do 11 XI 1918 r.

¹⁴⁶ Ernst Seidler (1862-1931) – prawnik, premier Austrii od 23 VI 1917 do 27 VII 1918 r.

¹⁴⁷ Ottokar Czernin (1872-1932) – polityk i dyplomata, w latach 1916-1918 minister spraw zagranicznych Austro-Węgier; 19 III 1918 r. podpisał pokój w Brześciu Litewskim.

¹⁴⁸ Henri Villaime – pracownik francuskiej misji dyplomatycznej w Jassach, porucznik francuskiego wywiadu, polonofil ożeniony z Polką; w listopadzie 1918 r. przybył do Lwowa na prywatną prośbę M. Sokolnickiego (bez upoważnienia władz francuskich), w styczniu 1919 r. wysłannik ententy do Galicji Wschodniej.

¹⁴⁹ Michał Sokolnicki (1880-1967) – działacz socjalistyczny, dyplomata, historyk; członek NKN, latem i jesienią 1918 r. jeździł z polecenia Polskiej Organizacji Wojskowej do Kijowa, Moskwy, Jekaterynodaru i Jass, skąd na wiadomość o przyjeździe do Polski Józefa Piłsudskiego wrócił przez Lwów do Warszawy.

¹⁵⁰ Stanisławów (Івано-Франківск) – miasto nad Bystrzycą, około 110 km na południowy wschód od Lwowa.

¹⁵¹ Auguste Saint-Aulaire (1866-1954) – francuski historyk, dyplomata w Chile, Tangerze, Tunisie i Wiedniu, od 1917 r. minister pełnomocny w Rumunii, od 1920 r. ambasador w Madrycie, a w latach 1920-1924 w Londynie.

stronie Lwowa, nocowali w duńskim Czerwonym Krzyżu, wczoraj byli na obiedzie u Cieńskiego, po obiedzie był Villaime u Ukraińców i mówił z K[ościem] Lewickim, jednak nie z jako prezydentem ministrów ukraińskich, lecz jako z byłym posłem, ponieważ *entente* zna tylko Rosję, a nie Ukrainę. Pan Skoropadski¹⁵² zrzucony, a w Kijowie rządzi gubernator Denikin¹⁵³. Wojska rumuńskie zajęły Bukowinę¹⁵⁴ i podobno Kołomyję¹⁵⁵ i Śniatyn¹⁵⁶. Później był Villaime w naszym Komitecie, a miały być o piątej dalsze rokowania, jednak na żądanie Ukraińców odroczone je do dzisiaj o trzeciej, aby Villaime mógł się lepiej rozejrzeć w sytuacji. Wszystko, co pisze „Lemb[erger]Z[eit]t[un]g” o Clemenceau i Fochu¹⁵⁷ – nieprawda. Francja triumfuje, Alzacja i Lotaryngia z nią połączone. Villaime oświadczył, że *entente* uważa Polskę za sprzymierzeńca, a wojsko polskie za wojsko *entente*’y, kto z nim walczy, walczy z *entente*’ą. Komunikat komitetu o walkach z 15/11 bardzo pomyślny, wzywa żołnierzy do wytrwania. Sikorski był tu kiedyś parę godzin aeroplanem¹⁵⁸. Komitet ściślejszy zestawiał nasze warunki, na tej zasadzie, że wojska mają pozostać w koszarach, po ulicach bez broni palnej mogą się organizować i musztrować na wyznaczonych placach. Zarząd miasta autonomiczny z 1 wiceprezydentem ruskim. Mieszana komisja z 12 ma objąć rządy kraju całego?

21/11. Villaime odjechał wczoraj do Jass z Sokolnickim. Od szóstej godziny rano strzały armatnie żywe po obu stronach, w południe trochę ustały. W Izbie Handlowej delegaci urzędników, wypłaty emerytur wdów i sierot za listopad nie nastąpiły. Dla biednych na zaliczki asygnowano 10 000 do Towarzystwa Emerytów. Wczorajsze

¹⁵² Pawło Skoropadski (Павло Скоропадський, 1873-1945) – generał lejtnant Armii Imperium Rosyjskiego, adiutant cara Mikołaja II, polityk; dzięki poparciu Niemiec od 29 IV do 14 XII 1918 r. głowa Państwa Ukraińskiego z tytułem hetmana. W listopadzie 1918 r. opowiedział się po stronie rosyjskich monarchistów i zapowiedział włączenie Państwa Ukraińskiego do Federacji Rosyjskiej; obalony przez Symona Petlurę, od grudnia 1918 r. na emigracji.

¹⁵³ Anton Denikin (Антон Иванович Деникин, 1872-1947) – generał lejtnant Armii Imperium Rosyjskiego, dowódca antybolszewickiej Armii Ochotniczej i Sił Zbrojnych Południa Rosji; od 1920 r. na emigracji. Jesienią 1918 r. działał nie na terenie Ukrainy, lecz na Kaukazie.

¹⁵⁴ Bukowina – kraina historyczna między Karpatami Wschodnimi a Prutem, obecnie w granicach Ukrainy i Rumunii; od 7 do 12 XI 1918 r., po wymarszu Ukraińskich Strzelców Siczowych do Galicji, Bukowinę zajmowały oddziały rumuńskie.

¹⁵⁵ Kołomyja (Коломия) – miasto nad Prutem, około 160 km na południowy wschód od Lwowa, w listopadzie 1918 r. opanowane przez Ukraińców; wojska rumuńskie zajęły Kołomyję dopiero 24 V 1919 r. i pozostały w niej do 18 sierpnia, kiedy przekazały miasto oddziałom Lucjana Żeligowskiego.

¹⁵⁶ Śniatyn (Снятин) – miasto nad Prutem, około 190 km na południowy wschód od Lwowa.

¹⁵⁷ Ferdynand Foch (1851-1929) – francuski dowódca i teoretyk wojskowy, w czasie I wojny światowej szef francuskiego Sztabu Generalnego, przewodniczący Rady Wojennej Sprzymierzonych, marszałek Francji i Polski.

¹⁵⁸ Władysław Sikorski przybył z gen. Stanisławem Puchalskim do Lwowa 10 XI 1918 r. samolotem pilotowanym przez Stanisława Bogusza; Trzy dni później wyleciał do Przemyśla (A. Olejko, „Skrzydlate Orleża”, czyli udział lotnictwa polskiego w obronie Lwowa w listopadzie 1918, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2005, nr 30, *Seria Socjologiczno-Historyczna, Historia*, z. 2, s. 201-202).

układy z Ukraińcami o dalsze zawieszenie broni rozbiły się z powodu zbyt wysokich ich żądań: a) milicja po 1/3 Ukraińcy, Żydzi i Polacy; b) wojsko polskie w oznaczonej przez Ukraińców liczbie w koszarach; c) wydać im dworzec kolejowy; d) milicja i żandarmeria wyłącznie ukraińska.

22/11. W nocy strzały ciągle, nad ranem mocna kanonada. Ubrawszy się, dowiaduję się, że przysłała pomoc legionowa. Wybiegłem na miasto, przed naszym domem stoi legionista na straży, na ul. Piekarskiej krążą nasze patrole, zdaje się w pałacu Siemieńskich¹⁵⁹ komenda. W Izbie Handlowej nie ma nikogo, poszli wszyscy do ratusza. Całe miasto przybrane chorągwiami biało-czerwonymi, ludzie szczęśliwi krążą, płacząc i śmiejąc się. Idę do ratusza z Bernadzikowskim¹⁶⁰. Ściskam się z mnóstwem znajomych i nieznajomych. W ratuszowej sali zniszczonej mnóstwo ludzi, X. Panaś¹⁶¹ opowiada, że przyjechali z Krakowa i z Zachodu 2000 ludzi z ciężką artylerią (8 pociągów i pociąg pancerny). Pierwszy przybył pułkownik Tokarzewski¹⁶², później Roja, Głębiński, Skarbek. Zdobyto Cytadelę, później między siódmą a ósmą Wysoki Zamek. Ukraińcy uciekli ku Żółkwi¹⁶³. X. Panaś trzymał się na Zasaniu¹⁶⁴, później zdobył cały Przemyśl i oczyścił powiat. W Warszawie rządzi Piłsudski, ministerium Daszyńskiego upadło, teraz jest Moraczewski prezydentem ministrów i ministrem komunikacji, spraw zewnętrznych Leon Wasilewski¹⁶⁵, sprawiedliwości Supiński¹⁶⁶, oświaty Praus¹⁶⁷, Witos bez teki. Gdy Głębiński wezwał do organizacji Lwowa, wpisałem się pierwszy, ale socjaliści zaprotestowali i narobili hałasu (wyszedłem do domu). Jutro o dziewiątej rano ma być zgromadzenie w „Sokole”.

¹⁵⁹ Pałac Siemieńskich-Lewickich przy ul. Piekarskiej 19 (Пекарський).

¹⁶⁰ Szymon Bernadzikowski (1856-1936) – lekarz, działacz ludowy, poseł na Sejm Krajowy.

¹⁶¹ Józef Panaś (1887-1940) – kapelan Legionu Wschodniego i II Brygady Legionów Polskich, proboszcz WP, działacz ludowy, publicysta; uczestnik walk polsko-ukraińskich o Przemyśl, od 5 XI 1918 r. dowódca grupy „San”.

¹⁶² Michał Tokarzewski-Karaszewicz (1893-1964) – żołnierz Legionów Polskich, w listopadzie 1918 r. dowódca 5 Pułku Piechoty Legionów (w stopniu majora), organizator odsieczy dla Lwowa; w czasie II wojny światowej komendant Obszaru nr 3 „Lwów” Związku Walki Zbrojnej, generał dywizji Polskich Sił Zbrojnych, po wojnie Generalny Inspektor Sił Zbrojnych i minister obrony narodowej w rządzie RP na uchodźstwie.

¹⁶³ Żółkiew (Жовква) – miasto około 25 km na północ od Lwowa.

¹⁶⁴ Zasanie – północna część Przemyśla na lewym brzegu Sanu; po opanowaniu prawobrzeżnej części miasta w nocy z 3 na 4 XI 1918 r. przez Ukraińców, pozostałe na Zasaniu polskie grupy zbrojne pod dowództwem J. Panasia stawiały opór, doprowadzając do zawarcia 4 listopada rozejmu z linią demarkacyjną na Sanie. Prawobrzeżna część miasta została zdobyta 11-12 XI 1918 r. przez przybyłą z Galicji Zachodniej odsiecz pod dowództwem Juliana Stachewicza.

¹⁶⁵ Leon Wasilewski (1870-1936) – działacz socjalistyczny, redaktor, historyk, dyplomata, od listopada 1918 do stycznia 1919 r. minister spraw zagranicznych.

¹⁶⁶ Leon Supiński (1874-1950) – prawnik, działacz społeczny, członek Komitetu Obywatelskiego, POW i Tymczasowej Rady Stanu, od listopada 1918 do września 1919 r. minister sprawiedliwości; prezes Sądu Apelacyjnego, pierwszy prezes Sądu Najwyższego.

¹⁶⁷ Franciszek Praus (1874-1925) – działacz socjalistyczny i oświatowy, od XI 1918 do I 1919 r. minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego, senator RP.

Niesłychane wrażenie, polskość Lwowa okazała się w jednej chwili. Żydom grozi pogrom za sympatie do Ukraińców, patrole aresztują ich po ulicach. Trudno się opanować. O drugiej po południu wyszła już „Gazeta Codzienna”¹⁶⁸. Pytany przeze mnie legionista, jak im się udało zająć Lwów tak prędko, odpowiedział: „cóż, daliśmy kilka »salwów« z »kanonów« i uciekło”. W południe przyszła moja siostra niewidziana od trzech tygodni, bo była odcięta (ul. Nabelaka 35)¹⁶⁹.

23/11. W mieście spokój, ale w wielu miejscach rabunek sklepów żydowskich przez przebranych w mundury bandytów. W „Gaz[ecie] Wiecz[ornej]” Ancówna bezradna, bo Konarski asenterowany¹⁷⁰ do wojska i przydzielony do „Pobudki”, a personel redakcyjny rozlaź się i nie można go zebrać. Wczoraj wydała „Wieczorną”, a dzisiaj „Poranną” (marną). Panny z redakcji (jest ich za dużo) bardzo do niczego. Feldstein nie zjawił się dzisiaj. Po południu wyszedł 1 rozkaz Roji. Idzie on z wojskiem dalej na wschód, walki we wsiach okolicznych. Ukraińcy uciekli do Złoczowa¹⁷¹. Przed kilku dniami Makuch¹⁷² wystąpił z Rady Narodowej¹⁷³. Między innymi były także spory. Bandyci grasują po dzielnicy żydowskiej, Zamarstynów¹⁷⁴, Kleparów¹⁷⁵, rabują i palą. Sił naszych za mało, aby to opanować.

24/11. W mieście dzisiaj już spokojniej po ogłoszeniu sądów doraźnych na bandytów. Żydzi-Polacy występują przeciw kahałowi, który podpisał neutralność. W „Gaz[ecie] Wiecz[ornej]” bezradność zupełna, pisarze i reporterzy nie mają do kogo chodzić wobec tego, że wszystkim zawładnęli narodowi demokraci, ale „Gazeta” wyjdzie o pierwszej w południe.

25/11. Dzisiaj nareszcie wraca pokój i bezpieczeństwo na ulicach miasta. Dzielnice żydowskie strasznie zniszczone, domy zrabowane i spalone, masa trupów po domach zwęglonych. To skutek posiewu ukraińskiego, wypuszczenia zbrodniarzy z więzień. Ci ubrawszy się w mundury i zabrawszy broń, hulali przez dwa dni po Lwowie aż do śródmieścia. U Żydów inteligentnych, nawet dobrych Polaków, zrozumiałe wzburzenie i zdenerwowanie, nawet przekraczające miarę humanitaryzmu. Wczoraj w „Wieku Nowym” głupi artykuł T[obiasza] Askenazego, żądający w tej

¹⁶⁸ „Gazeta Codzienna” – dziennik ukazujący się we Lwowie od 1908 r. jako kontynuacja „Gońca Polskiego”.

¹⁶⁹ Obecnie ul. I. Kotlarewskiego (І. Котляревського).

¹⁷⁰ Asenterować – brać do wojska (z niem. *assentieren*).

¹⁷¹ Złoczów (Золочів) – miasto nad Złoczówką, około 65 km na wschód na od Lwowa.

¹⁷² Iwan Makuch (Іван Макух, 1872-1946) – ukraiński prawnik, poseł na Sejm Krajowy, poseł i senator RP, przewodniczący Ukraińskiej Partii Radykalnej i Ukraińskiej Partii Socjalistyczno-Radykalnej. Od 18 X 1918 r. członek Ukraińskiej Rady Narodowej, od 9 do 15 XI 1918 r. minister pracy i robót publicznych, od stycznia 1919 r. minister spraw wewnętrznych ZURL (І. Макух, *На народній службі. Спогади*, Київ 2001).

¹⁷³ Ukraińska Rada Narodowa (Українська Національна Рада) – ukraińskie zgromadzenie ustawodawcze utworzone 18 X 1918 r. we Lwowie.

¹⁷⁴ Zamarstynów (Замарстинів) – przedmieście, od 1930 r. dzielnica w północnej części Lwowa.

¹⁷⁵ Kleparów (Клепарів) – przedmieście na zachód od Zamarstynowa, od 1930 r. dzielnica w północnej części Lwowa.

chwili uznania narodowości żydowskiej¹⁷⁶. Wybrał się! Dziś przyjechał generał Rozwadowski¹⁷⁷ (ale o trzeciej odjeżdża^b znowu do Krakowa). Z Warszawy jeszcze żadnej wiadomości, może są listy, ale nie rozdzielone jeszcze. O godzinie czwartej na zaproszenie radcy Szymonowicza¹⁷⁸ wziąłem udział w zgromadzeniu sędziów polskich w gmachu sądu krajowego. A na jutro zaprosiłem do redakcji „G[azety] W[ieczornej]” pp. Hauswalda¹⁷⁹, Jahla¹⁸⁰, Rybickiego¹⁸¹ i Fiedlera¹⁸².

26/11. W redakcji „G[azety] W[ieczornej]” byli tylko ja, Hauswald i Terenkoczy¹⁸³, ułożyliśmy odezwę, która jutro wyjdzie, i zaproszenie do członków, aby przychodzili codziennie o jedenastej do redakcji. Profesor Alf[red] Halban¹⁸⁴ opowiada, że widział Jula w Warszawie u Lursa¹⁸⁵, dobrze wyglądającego. Ukraińcy walczą jeszcze w Chyrowie¹⁸⁶, Biłce Szlacheckiej¹⁸⁷. Rozwadowski zostaje we Lwowie, lecz rusza naprzód. Komendanci w Krakowie Madziara¹⁸⁸, w Przemyśle

¹⁷⁶ Stefan Tobiasz Aszkenaze (Aschkenase, 1863-1920) – działacz polityczny, adwokat, przywódca żydowskiego ruchu asymilatorskiego, radny miejski i wiceprezydent Lwowa, poseł do Sejmu Krajowego; od stycznia 1919 r. przewodniczący Żydowskiego Komitetu Ratunkowego. Zob. T. Askenase, *W sprawie żydowskiej*, „Wiek Nowy” R. 17, 1918, nr 5248, s. 2-3.

¹⁷⁷ Tadeusz Rozwadowski (1866-1928) – oficer armii austro-węgierskiej, generał broni WP, szef Polskiej Misji Wojskowej we Francji, Generalny Inspektor Kawalerii; od 28 X 1918 r. szef Sztabu Generalnego WP, od 17 XI 1918 do 19 III 1919 r. dowódca wojsk polskich w Galicji Wschodniej.

¹⁷⁸ Józef Szymonowicz (1891-1923) – sędzia apelacyjny we Lwowie, zamieszkały w kamienicy przy ul. Domagaliczów 3, w której przed I wojną światową mieszkał również L. German.

¹⁷⁹ Edwin Hauswald (1868-1942) – inżynier mechanik, profesor i rektor Szkoły Politechnicznej, wiceprezes Polskiego Stronnictwa Demokratycznego, członek TRM we Lwowie i KRdG.

¹⁸⁰ Władysław Jahl (1837-1925) – adwokat, wiceburmistrz Jarosławia, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, członek Wydziału Krajowego, wiceprzewodniczący Tymczasowego Wydziału Samorządowego.

¹⁸¹ Stanisław Rybicki (1856-1939) – inżynier, dyrektor Kolei Galicyjskiej im. Karola Ludwika, działacz społeczno-gospodarczy, przewodniczący Komitetu Opieki nad Żołnierzem Polskim we Lwowie; w 1918 r. organizator pomocy dla legionistów uwięzionych w Hust.

¹⁸² Tadeusz Fiedler (1858-1933) – inżynier mechanik, profesor i rektor Szkoły Politechnicznej, działacz społeczny i polityczny, w latach 1916-1918 zastępca komisarza rządu we Lwowie, członek Miejskiej Rady Gospodarczej i TRM.

¹⁸³ Władysław Terenkoczy (około 1848-1929) – aktor, dyrektor teatrów, urzędnik, dyrektor Banku Zaliczkowego, działacz społeczny i gospodarczy, członek Polskiego Towarzystwa Demokratycznego, radny miejski we Lwowie.

¹⁸⁴ Alfred Halban (1865-1926) – historyk prawa, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, profesor i rektor UJK, poseł do bukowskińskiego i galicyjskiego Sejmów Krajowych, Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP.

¹⁸⁵ Cukiernia Lourse, założona w 1821 r. w Warszawie przez Laurentego Lourse’a; w latach 1873-1944 mieściła się w Hotelu Europejskim.

¹⁸⁶ Chyrów (Хирів) – miasto nad Strwiążem, około 90 km na południowy wschód od Lwowa.

¹⁸⁷ Biłka Szlachecka (Верхня Білка) – wieś około 20 km na wschód od Lwowa.

¹⁸⁸ Antoni Madziara (1856-1925) – generał major armii austro-węgierskiej, tytularny generał dywizji WP; w latach 1916-1917 komendant wojskowy Przemyśla, od 4 XI 1918 r. komendant Krakowa.

Bijak¹⁸⁹, we Lwowie Roja. Dzisiaj chodzą wieści, że Moraczewski ustąpił z prezydentury ministrów, a po nim objął ją Korfanty¹⁹⁰, podobno bardzo popularny w Warszawie, dlatego że Poznańskie ofiaruje 2 miliardy na pożyczkę państwową i 160 000 marek w złocie. Rząd ma zmienić się z postępowego na koalicyjny, to byłoby dobrze. W każdym razie epizody warszawskie to choroby dziecięce nowego państwa.

27/11. Napisałem z „G[azety] W[ieczornej]” do Battaglii, aby nie zabierał Konarskiego z redakcji, bo nie ma kto robić. Podjąłem w dyrekcji skarbu emeryturę za listopad. Odezwa nasza, ogłoszona dzisiaj w „G[azecie] W[ieczornej]”¹⁹¹, zrobiła bardzo dobre wrażenie. Ciekawy jestem, czy jutrzejsze zgromadzenie w redakcji będzie liczne. Dzisiaj główne siły wojskowe wychodzą ze Lwowa na dalsze boje, może na Stanisławów. Wiadomości, że b. cesarz Karol podlega wielkiej depresji, siedzi wciąż bezmyślnie przy biurku. Ładnie wyprowadzili go doradcy i przyjaciele (Seidler, Czernin, Hohenlohe¹⁹², Berchtold¹⁹³). W Wiedniu spokój, ale głód i zimno, czerwona gwardia obdziera żołnierzy wracających na dworcach.

28/11. Dzisiaj narada wspólna z partią narodowo-ludową, ja, Hauswald, Rucker¹⁹⁴, Wereszczyński¹⁹⁵ co do wspólnego działania. Wysłano mnie i Ruckera do generała Rozwadowskiego, aby go przestrzec co do zamiarów tworzenia rady robotniczo-żołnierskiej przez Hausnera. Byliśmy u niego o dwunastej, jest dobrze poinformowany co do tej kwestii i zdecydowany na zapobieżenie temu, powiedział, że takie zamiary ma na tyłach w Przemyśle, że przywódcę każe rozstrzelać, a Lwowa nie opuści, aż będzie zupełnie uspokojony. Adiutantem przy nim jest młody Zieliński¹⁹⁶, syn

¹⁸⁹ Juliusz Bijak (1860-1963) – generał major armii austro-węgierskiej, tytularny generał dywizji WP; od listopada 1918 r. dowódca obrony Przemyśla i przemyskiego okręgu wojskowego, od sierpnia 1920 r. dowódca Twierdzy i Odcinka Chełmno.

¹⁹⁰ Wojciech Korfanty (1873-1939) – działacz chrześcijańsko-demokratyczny i narodowy, poseł do Reichstagu, pruskiego Landtagu, Sejmu RP i Sejmu Śląskiego, członek Naczelnej Rady Ludowej; w listopadzie 1918 r. popierany przez prawicę jako kandydat na premiera „rządu narodowego”, wszedł do rządu w 1923 r. jako wicepremier.

¹⁹¹ *Odezwa Polsk. Tow. Demokratycznego*, „Gazeta Wieczorna” R. 8, 1918, nr 4451, s. 4-5.

¹⁹² Konrad Maria Prinz zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillinsfürst (1863-1918) – polityk, w 1906 r. premier, w latach 1915-1916 minister spraw wewnętrznych Austrii, w grudniu 1916 r. minister finansów Austro-Węgier, członek Izby Panów Rady Państwa w Wiedniu.

¹⁹³ Leopold Anton Berchtold (1863-1942) – polityk, dyplomata, w latach 1912-1915 minister spraw zagranicznych Austro-Węgier.

¹⁹⁴ Jan Jerzy Rucker (1867-1945) – przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny, radny miejski we Lwowie.

¹⁹⁵ Antoni Wereszczyński (1878-1948) – prawnik, profesor i rektor Politechniki Lwowskiej, wykładowca Akademii Handlu Zagranicznego i UJK; członek TRM, Komitetu Obywatelskiego i PKN, radny miejski we Lwowie.

¹⁹⁶ Jedynym żyjącym synem gen. Z. Zielińskiego był w tym czasie Jan Zieliński (ur. 1893).

generała¹⁹⁷, który jest już od 10 dni w Krakowie. Znam go z Krakowa. Generał Rozwadowski mówił mi, że jechał do Warszawy z Julkiem i Zosią – bardzo uprzejmy. Szefem sztabu jest pułkownik Thullie¹⁹⁸, syn profesora. Urzęduje tam także Sikorski. Rozchodzi się, czy współdziałać z endekami, czy socjalistami. Zdecydowałem, aby popierać Piłsudskiego, ale nie łączyć się z socjalistami tu. Także Żydów naszych nie wysuwać naprzód. Chodzą wieści, że A[rtur] Hausner przygotowuje na jutro zamach na Tymczasowy Komitet Rządzący¹⁹⁹, a L[udwik] Heller²⁰⁰ zamach na Radę Miejską Tymczasową²⁰¹ i magistrat.

29/11. Rano list Julia z 2/11, Zosi z 3/11 i p. Natansonowej²⁰² znalazł się w skrzynce, kto je oddał? Z listów tych zdawałoby się, że Wiktor*, ale nie zjawił się wcale. Tu wciąż kwasy i trudności w stronnictwie, których powodem po części lekkomyślność Hauswalda. Po południu konferencja zeszła na niczym. Koło szóstej porucznik Kuczkowski²⁰³ przynosi list od Julia z 23/11, Jul zapowiada swój bliski przyjazd do nas. Wojska nasze zajęły Nizankowice²⁰⁴, Chyrów, Sanok i Sambor²⁰⁵. Na Drohobycz²⁰⁶ pójdą dopiero, gdy nadejdą posiłki.

30/11. Żółkiew i Rawa Ruska²⁰⁷ odebrane. Do Sikorskiego trudno się dostać wobec mnóstwa klientów, deputacji itd. Po południu konferencja ze Związkiem Społeczno-Narodowym (Wereszczyński, Rucker) co do współdziałania.

* Ordynans por. J. Germana.

¹⁹⁷ Zygmunt Zieliński (1858-1925) – pułkownik armii austro-węgierskiej, oficer Legionów Polskich, dowódca Polskiego Korpusu Posiłkowego, generał broni WP; od XI 1918 do IV 1919 r. dowódca Grupy Operacyjnej w rejonie Sambora, Sądowej Wiszni i Gródka Jagiellońskiego.

¹⁹⁸ Jan Thullie (1876-1927) – podpułkownik armii austro-węgierskiej, generał dywizji WP; od listopada 1918 r. szef sztabu Naczelnego Dowództwa WP na Galicję Wschodnią. Nie był synem Maksymiliana (1853-1939), inżyniera, profesora i rektora Szkoły Politechnicznej, senatora RP, radnego miejskiego we Lwowie, z którym miał wspólnego pradiadka, Tadeusza Mikołaja, lecz Wiktora Thulliego.

¹⁹⁹ Tymczasowy Komitet Rządzący we Lwowie (dalej: TKR), utworzony 23 XI 1918 r., zlikwidowany dekretem J. Piłsudskiego z 10 I 1919 r. Na czele Komitetu stało prezydium w składzie: E. Adam, E. Dubanowicz, A. Hausner, W. Stesłowicz.

²⁰⁰ Ludwik Heller (1865-1926) – kompozytor, przedsiębiorca teatralny, w latach 1896-1900 i 1906-1918 dyrektor Teatru Miejskiego we Lwowie; w czasie obrony Lwowa komendant Milicji Obywatelskiej VI dzielnicy.

²⁰¹ Tymczasowa Rada Miejska – powołana 31 I 1918 r. przez namiestnika Karla Huyna na miejsce rozwiązanej w czerwcu 1915 r. Rady Miejskiej; uzupełniana przez kooptację, przetrwała (z przerwami i licznymi zmianami w składzie) do 1934 r.

²⁰² Zapewne Bronisława z Kempnerów Natansonowa (około 1850-1944) – żona Kazimierza Natansona, matka Zofii German, synowej autora.

²⁰³ Być może Seweryn Kaczkowski (1881-1936) – urzędnik pocztowy, żołnierz Legionów Polskich, uczestnik walk o Lwów.

²⁰⁴ Nizankowice (Нижанковичі) – wieś około 14 km na południe od Przemyśla.

²⁰⁵ Sambor (Самбір) – miasto około 70 km na południowy zachód od Lwowa.

²⁰⁶ Drohobycz (Дрогобич) – miasto około 65 km na południowy zachód od Lwowa.

²⁰⁷ Rawa Ruska (Рава-Руська) – miasto około 50 km na północny zachód od Lwowa.

1/12. Zgromadzenie wydziału P[olskiej] D[emokracji]. Dyskusja dobra, ułożono, że na przyszłość ma zapraszać Jahl do (mieszkania)^c Rybickiego, porozumienie z innymi stronnictwami demokratycznymi mają prowadzić German i Hauswald. Przyjechał Hipcio Śliwiński²⁰⁸ i opowiada straszne historie o bolszewizmie w Oświęcimiu, Chrzanowie, Szczakowej.

2/12. W dziennikach wiadomość, że wybory do Sejmu wyznaczone na 26/1 1919, oczywiście kandydować nie będę, ani zdrowie, ani wiek po temu. O jedenastej u pułkownika Sikorskiego – rotmistrz Bieńkowski²⁰⁹ odebrał listy do Jula, które ma wysłać kurierem do Warszawy. Pogrzeb Marossanyowej²¹⁰ o dwunastej – już nie zdążę. Wybory do Sejmu rozpisane, dla Królestwa i Zachodniej Galicji, ja mam już dość polityki, zresztą w teraźniejszych warunkach ani mowy być o tym nie może.

3/12. Dzisiaj od rana wielka bitwa pod Winnikami²¹¹. Strzały armatnie i karabiny maszynowe słychać bez przerwy, zdaje się, że coraz dalej. Widocznie zaatakowano wielkie, może większe siły, tak samo pod Felsztynem²¹² i w Chyrowie, gdzie idzie opornie. Mamy za mało siły na tak wielkie zadanie. Od Lola D[awidowskiego]²¹³ list z 28/11 zdaje się pocztą, czy przyjmą moją odpowiedź. Gródek Jagielloński²¹⁴ zajęli w nocy Ukraińcy, poszły przeciw nim pociągi pancerne i wojsko, ale pociąg południowy do Krakowa nie odszedł. W pociągach Kraków–Wiedeń trzeba przesiadać się w Boguminie i Lundenburgu z powodu rewolucji i obawy o garnitury kolejowe. Dyskusja w sprawie żydowskiej jednocy się coraz bardziej w tym, aby Żydów nie-Polaków uważać za obcych poddanych bez praw obywatelskich i obowiązków, innym to wszystko przyznać. Kurier od Hallera²¹⁵ w Krakowie. Prezydium Lwowa jedzie [jako] delegacja miasta,

²⁰⁸ Hipolit Śliwiński (1866-1932) – budowniczy, działacz polityczny i gospodarczy, współzałożyciel Polskiego Stronnictwa Postępowego, członek NKN, poseł do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, radny miejski we Lwowie, członek TRM, TKR i KRdG.

²⁰⁹ Prawdopodobnie Tadeusz Bieńkowski (1886-1932) – żołnierz Legionów Polskich, porucznik kawalerii WP; do stopnia rotmistrza awansowany dopiero 27 VIII 1920 r.

²¹⁰ Michalina z Nowakowskich Marossany (1844-1918) – wdowa po majorze armii austro-węgierskiej.

²¹¹ Winniki (Винники) – miasto około 8 km na południowy wschód od Lwowa.

²¹² Felsztyn (Скелівка) – wieś około 18 km na zachód od Sambora.

²¹³ Karol Dawidowski (1882-1928) – syn dyrektora poczt Aleksandra (zm. 1916) i Henryki z Germanów (1845-1900), siostrzeniec L. Germana; nauczyciel, kierownik Biura Szkolnictwa Polskiego w Krakowie, sekretarz generalny i dyrektor Departamentu Ogólnego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

²¹⁴ Gródek Jagielloński (Городок) – miasto około 30 km na zachód od Lwowa.

²¹⁵ Prawdopodobnie Stanisław Haller (1872-1940) – oficer armii austro-węgierskiej, zastępca komendanta miasta Krakowa i szef Sztabu Dowództwa Okręgu Generalnego „Kraków”, szef Sztabu Generalnego WP, generał dywizji WP; w 1926 r. przeniesiony w stan spoczynku, działacz Obozu Wielkiej Polski.

tj. prezydium celem umożliwienia stosunków. Sosnkowski²¹⁶ zmobilizował POW²¹⁷ dla armii. Koalicja przeciw bolszewikom i Japonia. Wilson²¹⁸ przyznaje nam Galicję Wschodnią po Kamieniec Podolski.

4/12. Delegacja TKR^{219*} (prezydium miasta) nie wyjechała, ponieważ pociągi do Krakowa nie idą. Doręczono mi dzisiaj tygodnik „Mitteleuropa”²²⁰ nr 44 z 29/10 – jak to dawno, jaka ogromna przestrzeń zdania [!] między tą datą a dniem dzisiejszym – zaledwie można to przegłębować. Wszystko szło w gorączkowym tempie, stąd mnóstwo głupstw, rzeczy pozaczynanych a niedokończonych, trudności nagromadzonych a nieprzezwyciężonych, szczególnie u nas, sprawa ukraińska, żydowska – to bolączki straszne, których nikt rozwiązać nie umie i nawet nie próbuje. Daleko lepiej urządzili się Czesi, bo szli wszyscy jednym torem, u nas zaś wciąż były co najmniej dwie orientacje główne i mnóstwo odrębnych. Teraz na przykład rozterka między monarchistami a republikanami, nowa walka niepotrzebna, bo naprzód trzeba istnieć, a i to zagrożone głównie przez Niemców (ze wschodu niemiecka armia na Podlasiu szaleje, z zachodu naród wściekły na Polaków).

Po południu posiedzenie dalsze ze Związkiem Chrześcijańsko-Narodowym (Jahl, German, Hauswald, Maryewski²²¹, Terenkoczy, Rucker, Syniewski²²², Wereszczyński), wiele gadania a mało pożytku. Zarys ustawy wyborczej, o ile dotąd znany, jest rozpaczliwy. Miasta utoną w powiatach przyłączonych (2-3). Głosują i są wybieralni wszyscy od lat 21, mężczyźni i kobiety. Całe życie terażniejsze wygląda tak, jak przeniesienie się z domu starego, do którego się przywykło, chociaż niewygodny był i miał mnóstwo braków, do nowego, nieurządzonego, gdzie wszystko skrzypi, gdzie wszystkiego brakuje, dach pełen szpar, okna nie dochodzą, drzwi się nie domykają, sąsiedzi niemili, nieprzyjaźni, zazdrośni. Jak tu mieszkać i żyć?

5/12. Gródek odzyskany, pociągi do Krakowa idą. Podług gazet w Stanisławowie wojska entente'y i tu mają przyjąć wkrótce – tymczasem nadchodzą mniejsze posiłki z zachodu.

* Tymczasowa Komisja Rządząca.

²¹⁶ Kazimierz Sosnkowski (1885-1969) – żołnierz Legionów Polskich, członek POW, minister spraw wojskowych, generał broni WP; w czasie II wojny światowej komendant główny Związku Walki Zbrojnej, Wódz Naczelny Polskich Sił Zbrojnych.

²¹⁷ Polska Organizacja Wojskowa (dalej: POW) – tajna organizacja powołana przez J. Piłsudskiego, działająca w latach 1914-1921 na terenie Królestwa Polskiego, Rosji i Galicji.

²¹⁸ Woodrow Wilson (1856-1924) – polityk Partii Demokratycznej, w latach 1913-1921 prezydent USA.

²¹⁹ Błędne rozwiązanie skrótu przez J. Germana; w rzeczywistości chodziło o Tymczasowy Komitet Rządzący (TKR), zob. przypis 199.

²²⁰ „Mittel-Europa” – tygodnik wydawany przez Friedricha Naumanna od VI 1917 do XII 1918 r.

²²¹ Franciszek Maryewski (1848-1925) – ekonomista, działacz samorządowy, poseł na Sejm Krajowy, członek Polskiego Stronnictwa Demokratycznego, prezes Związku Miast Małopolskich, burmistrz Podgórze i wiceprezydent Krakowa; od 1916 r. dyrektor Banku Odbudowy Kraju we Lwowie.

²²² Zapewne Wiktor Syniewski (1865-1927) – chemik, profesor i rektor Szkoły Politechnicznej.

6/12. Ataki silne na Dublany²²³ odparto wczoraj i dzisiaj z wielkimi stratami Ukraińców. Strzały było słycać do drugiej po południu.

7/12. Dzisiaj w południe strzały armatnie, ale dalsze niż wczoraj. Podobno koalicja gotowa do wkroczenia do Polski.

8/12. Lubaczów odebrany. Rano silne strzały i do południa. Wczoraj schwytano w mieście patrol ukraińską, 7 ludzi. Ukraińcy powiesili w Lesienicach²²⁴ dwie polskie sanitariuszki.

9/12. Dzisiaj dotąd spokojnie, czasem tylko karabiny maszynowe słycać. Od Jula już dawno nie ma żadnej wiadomości. Czytałem rozkazy Hallera²²⁵ od września. Po południu posiedzenie nasze i Związku Społeczno-Narodowego. Wereszczyński, Hauswald, niewstrzymani gadacze, ja zwykle milczę.

10/12. Haller z całą polską armią we Francji i Rosji poddaje się Piłsudskiemu. Lwowski komitet pogodził się z PKL i pojechali razem do Warszawy. Dzisiaj mało strzałów. Rozwadowski wyjechał na front, zastępuje go gen. Leśniewski²²⁶. Śliwiński szerzy wiadomości niepokojące.

11/12. P. Hartleb²²⁷ doręczył mi list od Jula przywieziony przez kuriera, jutro odpowiem pośle. Różne słabe głowy szerzą plotki i podkopują ducha, zresztą dzisiaj cicho.

12/12. List z odpowiedzią wczoraj napisany oddałem w komendzie chorążemu Klinkowi²²⁸, który doręczy go kurierowi do Warszawy. Wiadomości rozliczne w gazetach, przeważnie pomyślne. Wzięto zakładników ruskich i [żydowskich]^d (po 5)²²⁹ i odesłano porządnie na zachód. Napisałem kartkę do Niedoby do parlamentu. Opowiadają, że gen. Rozwadowski już usunięty, za niego komendantem gen. dyw.

²²³ Dublany (Дубляни) – miasto około 8 km na północ od centrum Lwowa.

²²⁴ Lesienice (Лисиничі) – wieś około 6 km na wschód od centrum Lwowa, obecnie w granicach miasta.

²²⁵ Zapewne Józef Haller (1873-1960) – komendant Legionów Polskich, dowódca Armii Polskiej we Francji, naczelny dowódca wszystkich Wojsk Polskich; działacz chrześcijańsko-demokratyczny, członek Komitetu Narodowego Polskiego, prezes Rady Naczelnej Stronnictwa Pracy, od 1939 r. na emigracji.

²²⁶ Józef Leśniewski (1867-1921) – generał major armii rosyjskiej, oficer Korpusu Polskiego w Rosji, generał porucznik WP; od XII 1918 do II 1919 r. dowódca Grupy Operacyjnej w Galicji Wschodniej, od II 1919 do VIII 1920 r. minister spraw wojskowych.

²²⁷ Prawdopodobnie Tadeusz Hartleb (1880-1940) – działacz socjalistyczny, żołnierz Legionów Polskich, Polskiego Korpusu Posiłkowego i WP, uczestnik wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej, lub Mieczysław Emil Hartleb (1895-1935) – żołnierz Legionów Polskich i WP, w latach 1918-1919 adiutant W. Sikorskiego.

²²⁸ Józef Klink (1888-1958) – nauczyciel, żołnierz Legionów Polskich i Polskiego Korpusu Posiłkowego, major piechoty WP, działacz społeczny i oświatowy; uczestnik obrony Lwowa na Odcinku V (Szkoła Sienkiewicza), wiceprezes Związku Obrońców Lwowa.

²²⁹ W nocy z 10 na 11 XII 1918 r. polskie władze aresztowały i wywiozły ze Lwowa Wołodymyra Baczynskiego, Waczesława Budzynowskiego, Iwana Kurowca, Juliana Romanczuka, Wołodymyra Starosolskiego, Josefa Tennenblatta, Aleksandra Hausmana, Leona Reicha i Michała Ringla; aresztowanym towarzyszył lekarz Wilhelm Gabel (A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, s. 6).

Leśniewski od Muśnickiego²³⁰. Śliw[iński] H[ipolit]^{231*} dalej szerzy plotki.

13/12. Nasi wzięli Krukienice²³² pod Mościskami²³³, koło Lwowa dalej walki, słychać strzały armatnie w nocy i teraz. W dziennikach teraz ogłaszają tajne dokumenty niemieckie z roku 1917, łajdackie jak zwykle. Generał Rozwadowski wrócił, dzisiaj msza polowa na Cytadeli i przysięga załogi. W okolicy Tarnopola wojsko polskie, wracające z austriackiej okupacji Ukrainy (16 pułk piechoty i 13 pułk ułanów).

14/12. Janów²³⁴ odebrany. Koło Przemyśla grupa gen. Zielińskiego. Tu podobno jest 15 000 piechoty, 2 pułki kawalerii i 15 baterii armat. List od Julia z 30/11 przez pocztę. Wieści z okolicy Lwowa sprzeczne, twierdzą, że wróg odpędzony kilkanaście km poza Sichów i Dublany. Dzisiaj żadnych strzałów nie słychać.

15/12. PKL^{235**} i TKR połączyły się w jedno z siedzibą we Lwowie. Od południa słychać gęsto strzały armatnie.

16/12. Ukraińcy odpowiedzieli prowokacyjnie na pismo Skarbka o porozumienie, żądają złożenia broni. Dzisiaj miała być ofensywa na wszystkich odcinkach, przychwycono depeszę oznajmiającą to i poczyniono przygotowania. Podobno przyszło trochę pomocy z Krakowa. Ukraińcy zerwali podobno most w Medyce²³⁶. List od Julia, przywieziony przez Kazia Belzę²³⁷. Wysłałem list do Julia przez chorążego Klinka. Przybyło wczoraj 2 angielskich oficerów przez Tarnopol automobilem z ukraińskimi parlamentarzami. Na dzisiejszej konferencji była i P[olska] P[artia] P[ostępowa] i zgodziła się na współdziałanie. Panika w mieście między kobietami z powodu całodziennych strzałów.

17/12. Odparto wczoraj wszystkie ataki ruskie koło Lwowa i Przemyśla.

18/12. Dzisiaj cicho. Ogłoszony skład Komisji Rządzącej²³⁸: ludowcy 12, socjaliści 9, narodowa demokracja 9, polska demokracja 6 (Tertil²³⁹, Zieleniewski²⁴⁰,

* Hipolit Śliwiński.

** Polska Komisja Likwidacyjna.

²³⁰ Józef Dowbor-Muśnicki (1867-1937) – generał porucznik armii rosyjskiej, dowódca I Korpusu Polskiego w Rosji, od stycznia 1919 r. naczelny dowódca wojsk polskich w byłym zaborze pruskim, generał broni WP.

²³¹ Zob. przyp. 208.

²³² Krukienice (Крукеничі) – wieś około 65 km na południowy zachód od Lwowa.

²³³ Mościska (Мостиська) – miasto około 63 km na zachód od Lwowa.

²³⁴ Janów (Івано-Франкове) – miasto około 25 km na zachód od Lwowa.

²³⁵ Zob. przyp. 74.

²³⁶ Medyka – wieś około 13 km na wschód od Przemyśla.

²³⁷ Kazimierz Marian Ostrowski-Belza (1880-1941) – syn rzeźbiarza Kazimierza Ostrowskiego, bratanek Marii z Ostrowskich Belzowej, po śmierci ojca adoptowany przez nią i jej męża Władysława; prawnik, sekretarz Wydziału Krajowego we Lwowie, od 1921 r. dyrektor Departamentu Rolnictwa i Dóbr Państwowych w Ministerstwie b. Dzielnicy Pruskiej, dyrektor Państwowego Monopolu Tytoniowego.

²³⁸ Komisja Rządząca dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego oraz Górnej Orawy i Spiszu (KRdG) – organ władz polskich dla ziem b. zaboru austriackiego z siedzibą we Lwowie, utworzony na mocy dekretu J. Piłsudskiego z 10 I 1919 r. przez połączenie PKL i TKR; 4 III 1919 r. zastąpiona przez Generalnego Delegata Rządu.

²³⁹ Tadeusz Tertil (1864-1925) – prawnik, polityk demokratyczny, burmistrz Tarnowa, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu, prezes Koła Polskiego, członek PKL i KRdG.

²⁴⁰ Edmund Zieleniewski (1855-1919) – inżynier, przemysłowiec, działacz społeczny, poseł do Rady Państwa w Wiedniu, członek NKN, PKL i KRdG.

Federowicz²⁴¹, Stesłowicz, Rychlik²⁴², Chlamtacz (?), partia postępową 2, katolicy narodowi 2, Stronnictwo Ludowe 2. Listy od Julia i Zosi z 18 i 19/11 przyniósł nam oficer sztabu. Dzisiaj wiadomości w „G[azecie] W[ieczornej]”, że Ukraińcy rozstrzelali francuskiego porucznika Villaine, który był we Lwowie. Może to Francuzom otworzy oczy. Opowiadają, że na jutro (ruski św. Mikołaj) przygotowują Ukraińcy nową ofensywę. Wieczorem list od Julia przez por. Starzewskiego z 12/12.

19/12. Dzisiaj rzeczywiście atak ruski, odpierany z daleka, armatami, piechotą i lotnikami. Depesza Julia z 29/11. Haller ląduje w Gdańsku.

20/12. Od rana strzały dalekie. Miasto flagowane na cześć Hallera, ale słabo mimo wezwania. Wiadomości o rewolucji w Rumunii i Bułgarii. Depesza Julia z 8/12, abyśmy jechali do Krakowa.

21/12. Dobre wiadomości z wszystkich grup. Zieliński wziął Nowe Miasto²⁴³, koło Lwowa i Gródka pomyślnie walki. Pociągi chodzą normalnie. Podjąłem emeryturę za grudzień.

22/12. Zieliński wziął Dobromil²⁴⁴ i Chyrów (ponownie). Piłsudski ma dzisiaj przyjechać do Lwowa. O jedenastej przyjechało 5 samochodów wojskowych na rogatkę Zieloną. W zgromadzeniu posłów austriacko-niemieckich wybuchła sprawa korupcji [.....]^d przez Seidlera skandalicznie. Dwie milicjantki, młode, ładne, z karabinami rewidowały legitymacje mężczyzn na ulicy i po kawiarniach.

23/12. O piątej rano przyjechali Jul i Zosia bardzo zmęczeni, bo jechali jednym ciągiem dzień i dwie noce. Ucieszyliśmy się niezmiernie. Przywieźli nam dużo bardzo pożądanых zapasów. Sytuacja niezmienną. Piłsudski wieczorem wczoraj wyjechał do Warszawy.

24/12. O pobycie Piłsudskiego wiadomości, że wyrażał się niechętnie o tworzeniu armii. Uroczysty wjazd Masaryka²⁴⁵ do Pragi. Dzisiaj od rana strzelanina za rogatką Zieloną.

25/12. Wczoraj na wili Julkowie, Stefan, Imcia, później *bridge* u płk. Hausnera²⁴⁶. Dzisiaj w pismach krakowskich niechęć do rządu i Piłsudskiego. Bardzo zmieniło się i tu, jak w Warszawie, usposobienie ogólne względem Piłsudskiego, wszelki

²⁴¹ Jan Kanty Federowicz (1858-1924) – kupiec, radny miejski i prezydent Krakowa, członek NKN i KRdG, poseł na Sejm Krajowy i Sejm RP.

²⁴² Ignacy Rychlik (1856-1928) – nauczyciel, historyk, geograf, burmistrz Jarosławia, poseł do Rady Państwa w Wiedniu, członek PKL i KRdG.

²⁴³ Nowe Miasto (Нове Місто) – dawniej miasto, obecnie wieś około 20 km na południowy wschód od Przemyśla.

²⁴⁴ Dobromil (Добромиль) – miasto nad Wyrwą, około 22 km na południe od Przemyśla.

²⁴⁵ Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937) – filozof, socjolog, profesor Uniwersytetu Praskiego; poseł do Rady Państwa w Wiedniu, od 1920 r. prezydent Czechosłowacji.

²⁴⁶ Ryszard Hausner (1868-1925) – oficer armii austro-węgierskiej, generał brygady WP; od 23 XI 1918 r. dowódca 2 Pułku Strzelców Lwowskich, formalnie przyjęty do WP dopiero w maju 1919 r. ze stopniem podpułkownika.

entuzjazm wygasł, pisma krakowskie („Głos Narodu”²⁴⁷, „Kurier Ilustrowany”²⁴⁸) psują usposobienie bardzo stanowczo, prasa lwowska dotąd nie występuje agresywnie, ale jest obojętna. Tak samo walka wyraźna przeciw rządowi socjalistycznemu wszędzie objawia się w życzeniu rządu koalicyjnego lub trórzaborowego. Pogrzeb 9 kolejarzy pomordowanych przez Ukraińców w lesie w Brzuchowicach²⁴⁹, dokąd poszli po choinki dla dzieci. Wasilko²⁵⁰ jako ukraiński poseł w Wiedniu zaprzecza, jakoby rozstrzelano Villaima, przyznaje jednak, że go aresztowano jako podejrzanego.

26/12. Od rana strzały armatnie, widocznie Ukraińcy atakują. Grozi niebezpieczeństwo, że armia niemiecka z Ukrainy przemaszeruje przez Polskę, a nie ma ich kim rozbroić. Niechęć do rządu rośnie. Delegacja Piłsudskiego do głów ententy wystawiona na śmiech: Sujkowski²⁵¹, Dłuski²⁵², Jodko²⁵³, Wieniawa²⁵⁴, Hubicki²⁵⁵. Wilhelm chory i jego żona²⁵⁶. Massaryk ostro mówił o naszych żądaniach. Julowie bardzo nas namawiają, aby przenieść się do Warszawy, byśmy tam razem żyli, albo przynajmniej do Krakowa od 1/4 1919. Ja zgadzam się bardzo chętnie, a i żona moja ma chyba dość Lwowa po przejściach ostatnich. Daję więc Julowi list do L. Brandstättera²⁵⁷, aby szukał nam mieszkania od kwietnia.

²⁴⁷ „Głos Narodu” – dziennik katolicko-narodowy założony przez Józefa Rogosza, ukazujący się w Krakowie w latach 1893-1939.

²⁴⁸ „Ilustrowany Kurier Codzienny”, zob. przyp. 99.

²⁴⁹ Brzuchowice (Брюховичі) – wieś, obecnie osiedle typu miejskiego około 7 km na północny zachód od centrum Lwowa.

²⁵⁰ Mykoła Wasylko (Микола Василько, 1868-1924) – działacz społeczno-gospodarczy, dyplomata, poseł do Sejmu Krajowego Bukowiny i Rady Państwa w Wiedniu, członek Ukraińskiej Rady Narodowej, przedstawiciel dyplomatyczny ZURL w Wiedniu.

²⁵¹ Antoni Sujkowski (1867-1941) – geograf, profesor i rektor Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie; w czasie konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. ekspert delegacji polskiej do spraw geograficznych i etnograficznych; w 1926 r. minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego.

²⁵² Kazimierz Dłuski (1855-1930) – lekarz, działacz społeczny i polityczny, socjalista; w 1919 r. wysłannik J. Piłsudskiego do Komitetu Narodowego Polskiego, delegat pełnomocny na konferencji pokojowej w Paryżu.

²⁵³ Witold Jodko-Narkiewicz (1864-1924) – publicysta, dyplomata, działacz socjalistyczny; w listopadzie 1918 r. dyrektor departamentu politycznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, delegat Polski na konferencję pokojową w Paryżu.

²⁵⁴ Bolesław Wieniawa-Długoszowski (1881-1942) – żołnierz Legionów Polskich, osobisty adiutant J. Piłsudskiego, członek POW, generał dywizji WP, dyplomata; w styczniu 1919 r. wyjechał jako członek delegacji K. Dłuskiego do Paryża, gdzie kontaktował się z J. Hallerem i przedstawicielami armii francuskiej.

²⁵⁵ Stefan Hubicki (1877-1955) – lekarz, oficer armii rosyjskiej, członek POW, generał brygady WP, minister pracy i opieki społecznej; od stycznia 1919 r. sekretarz delegacji polskiej na konferencji pokojowej w Paryżu.

²⁵⁶ Augusta Wiktoria Fryderyka von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg (1858-1921) – od 1881 r. żona Wilhelma Hohenzollerna.

²⁵⁷ Prawdopodobnie Ludwik Brandstätter – kupiec krakowski, zaufany L. Germana.

27/12. Od wczesnego rana gęste strzały armatnie, a później karabiny maszynowe, widocznie odbywa się ostry atak ukraiński. O wpół do jedenastej wyjechali Julkowie na kolej. Czuję się jak osierocony, dom cichy i pusty. Zosia obiecuje przybyć za kilka tygodni po swoje meble. Ukraińcy popsuli wodociąg, na szczęście jest dużo śniegu.

28/12. Wczoraj do późnego wieczora strzały, ataki wszystkie odparte, dzisiaj od rana znowu strzały, nowy atak, wczoraj wzięto dużo jeńców i broni, karabiny maszynowe. Paderewski²⁵⁸ w Poznaniu. Tu idea, aby go wybrać do Sejmu z V dzielnicy²⁵⁹. Romańczuk chwali sobie przejażdżkę do Przemyśla bardzo wygodną. O czwartej przyszedł pułk piechoty, szwadron ułanów, tren i 13 armat (w tym 3 ciężkie). Od tego czasu rzucają Ukraińcy granaty i szrapnele na miasto. O godzinie ósmej zgasło światło elektryczne, brak więc wody i światła.

29/12. Do drugiej w nocy były ciągle wystrzały armatnie, dzisiaj rano spokojnie, ale pełno braków (nie ma wody, elektryki, gazu, piece dymią).

30/12. Przez cały dzień strzały naszych armat, odpierających wroga, a coraz dalszych. Aura ohydna, chlapa, na ulicach woda, że nie przejdzie suchą nogą. U wielu strach i upadek ducha. W Berlinie walka między rządem Eberta²⁶⁰, Scheidemanna²⁶¹ a Liebknechtem²⁶² i Ledebourem²⁶³. Mackensen internowany na Węgrzech. Czesi zabierają Słowacczyznę po Preszburgu.

31/12. Dzisiaj wiadomości, że czterodniowy atak na miasto wszędzie odparty, Rusini po stronie wschodniej cofnęli się poza poprzednie pozycje, artyleria ich także, bo nie donosi do miasta. Światło elektryczne pojawiło się dzisiaj rano. Lotniki ruskie nad miastem, ostrzeliwani, ale krążą wysoko.

²⁵⁸ Ignacy Jan Paderewski (1860-1941) – pianista, kompozytor, działacz narodowy; od I do XII 1919 r. premier i minister spraw zagranicznych, delegat Polski na konferencję pokojową w Paryżu, w czasie II wojny światowej przewodniczący Rady Narodowej RP.

²⁵⁹ Ze względu na działania wojenne w Galicji Wschodniej nie przeprowadzono wyborów, a do Sejmu Ustawodawczego weszli polscy posłowie do Izby Posłów Rady Państwa w Wiedniu; wyjątek stanowił Lwów, w którym 26 I 1919 r. odbyły się wybory uzupełniające na miejsce zmarłych posłów z okręgu V (Aleksandra Lisiewicza) i VII (Józefa Hudeca).

²⁶⁰ Friedrich Ebert (1871-1925) – działacz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, poseł do Reichstagu, w listopadzie 1918 r. kanclerz Cesarstwa Niemieckiego, następnie kanclerz i prezydent Republiki Weimarskiej.

²⁶¹ Philipp Scheidemann (1865-1939) – działacz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, poseł do Reichstagu, kanclerz Republiki Weimarskiej; 9 XI 1918 r. proklamował powstanie Republiki Niemieckiej.

²⁶² Karl Liebknecht (1871-1919) – działacz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, współzałożyciel Związku Spartakusa i Komunistycznej Partii Niemiec, w 1918 r. jeden z organizatorów rewolucji w Niemczech; przywódca powstania Spartakusa, zamordowany 15 I 1919 r. w Berlinie przez prawicową bojówkę.

²⁶³ Georg Ledebour (1850-1947) – dziennikarz, działacz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec i Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, poseł do Reichstagu, przywódca powstania Spartakusa.

1919

1/1. W nocy o dwunastej rzucili lotnicy ruscy lub armaty granaty na miasto, po kilku naszych strzałach ucichło. Dzisiaj cicho. Piłsudski rozpiął mobilizację 4 roczników w Galicji Zachodniej. Moraczewski wciąż kokietuje z bolszewikami w Warszawie. Poznań zajęty przez naszych. Hallera jeszcze nie ma.

2/1. Komenda zapowiada odwet za barbarzyńskie czyny Ukraińców, traktowanie złe jeńców i internowanych, zabijanie cywilnych, żąda komisji koalicyj. Wszystkie ataki odparte, pociąg pancerny ruski zniszczony. Hrabina Zaleska²⁶⁴ i krawiec Mięśowicz²⁶⁵ z żoną i siostrą żony zabici w domu granatem (Mickiewicza 4). List do Julia przez komendę. Od południa gęste strzały obustronnie – granaty i szrapnele ruskie padają na miasto.

3/1. Gnieszno zajęte przez Polaków. Haller teraz nie przyjedzie. Nad miastem o jedenastej dwa aeroplany ruskie gęsto ostrzeliwane, ale są za wysoko, szkoda amunicji. List do Julia przez Klinka wysłany. O wpół do trzeciej znowu lotnik ostrzeliwany.

4/1. W nocy o wpół do piątej parę strzałów armatnich, potem tylko odgłosy karabinów maszynowych. List Julia i Zosi z 28/12 z Krakowa. Zresztą w mieście niby cicho i spokojnie, lecz czuć chwilę oczekiwania czegoś. Od siódmej znowu strzały armatnie.

5/1. Noc stosunkowo była spokojna. Wiadomości, że dzisiaj przybyć mają znaczne posiłki (podobno 10 000). W Czechach i u Niemców bardzo niechętnie o nas mówią. Na rząd coraz większe oburzenie z powodu nominacji trzech ministrów chłopów Stapińskiego²⁶⁶. Nazywają Stap[iańskiego] akrobatą politycznym, teraz trzyma on z socjalistami. Podobno zawiózł Diamand²⁶⁷ duże sumy od Żydów galicyjskich do socjalistów niemieckich. Przez cały dzień na obwodzie walki, słysząc wciąż armaty. Umarł Hertling²⁶⁸.

6/1. Noc spokojna, koło południa dopiero armaty. Pogłoski o rozpoczęciu ataku na pozycje ruskie koło wieczora. Pogłoski o posiłkach. Paderewski w Warszawie. Petlura²⁶⁹ na Ukrainie walczy z bolszewikami. Ogłoszone kandydatury do Sejmu,

²⁶⁴ Helena z Mycielskich Zaleska (1868-1919) – córka Feliksa i Romanii z Rutkowskich, wdowa po Wacławie, austriackim ministrze rolnictwa i skarbu oraz ministrze do spraw Galicji.

²⁶⁵ Jan Mięśowicz (zm. 1919) – krawiec, przełożony korporacji krawieckiej, sierżant Legionów Polskich, w 1915 r. kierownik legionowego zakładu mundurowego w Krakowie, w 1918 r. kierownik Krajowego Zakładu Odzieży we Lwowie (*Z życia ś.p. Jana Mięśowicza*, „Gazeta Poranna” R. 9, 1919, nr 4505, s. 5).

²⁶⁶ Jan Stapiński (1867-1946) – działacz ludowy, publicysta, poseł do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, członek PKL i Rady Obrony Państwa; w grudniu 1918 r. delegował do rządu RP Józefa Pruchnika, Stanisława Stączka i Franciszka Wójcika.

²⁶⁷ Herman Diamand (1860-1931) – prawnik, działacz socjalistyczny, poseł do Rady Państwa w Wiedniu i Sejmu RP, członek NKN, PKL, TRM i KRdG.

²⁶⁸ Georg von Hertling (1843-1919) – polityk, filozof, działacz Niemieckiej Partii Centrum, minister spraw zagranicznych i premier Bawarii, od 1 XI 1917 do 30 IX 1918 r. kanclerz Rzeszy i premier Prus.

²⁶⁹ Symon Petlura (Симон Петлюра, 1879-1926) – polityk, pisarz, publicysta, po odsunięciu od władzy Pawła Skoropadskiego od grudnia 1918 r. naczelny ataman, od lutego 1919 r. przewod-

w V dzielnicy Adam (n[arodowy] d[emokrata]), w VII Hausner (socjal[demokrata]). Od pierwszej do trzeciej silna kanonada, czy to atak zapowiadany – nie sędzę.

7/1. Była to zamiana strażów jak i dzisiaj rano, odzyskano stacje do Domażyru²⁷⁰. Spłonął wczoraj po południu dach na elektrowni, światła dzisiaj nie będzie. Jegomość, który przyjechał wczoraj z Krakowa, donosi, że Paderewski przyjechał 5/1 do Krakowa, ale zaraz powrócił do Warszawy, bo tam miał nastąpić zamach stanu. Bardzo bałamutne wieści.

8/1. Historia rządów naszych w ostatnich czasach:

30/10 objęła rząd w Krakowie PKL^e.

7/11 powstał rząd Daszyńskiego w Lublinie.

11/11 przybył Piłsudski i wezwał Daszyńskiego, ten przez 3 dni konferował z Wielkopolską i nie mógł rządu objąć.

8/11 miał być drugi rząd w Krakowie (Witos, Tetmajer).

18/11 Moraczewski.

4/1 zamach stanu (Sapieha²⁷¹, dr Dymowski²⁷², Zdziechowski Jerzy²⁷³, Januszajtis²⁷⁴).

Sprawdziła się wczorajsza pogłoska o zamachu stanu, Szeptycki²⁷⁵ i Berbecki²⁷⁶ uratowali rząd, Piłsudski postępuje z umiarkowaniem i spokojnie w Warszawie. Koło Domażyru chłopcy nasi zjedli wilię ruską. W historii spisku i zamachu stanu najlepiej przedstawia się generał Szeptycki energią i spokojem, a i wiernością przynależną armii. Januszajtisa widocznie uwiedli szlachcice, a on niedoświadczony dał się wziąć, szkoda go! Nie wiadomo, po co Piłsudski wezwał do Warszawy Paderewskiego, który

niczący Dyktoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej. W 1920 r. sojusznik Polski w wojnie z Rosją bolszewicką; zginął w zamachu.

²⁷⁰ Domażyr (Домажир) – wieś około 17 km na północny zachód od Lwowa.

²⁷¹ Eustachy Sapieha (1881-1963) – inżynier leśnik, działacz konserwatywny, dyplomata, minister spraw zagranicznych i poseł na Sejm RP.

²⁷² Tadeusz Dymowski (1885-1961) – ekonomista, działacz narodowy i chadecki, poseł na Sejm RP, radny miejski w Warszawie.

²⁷³ Jerzy Zdziechowski (1880-1975) – ekonomista, działacz narodowy, członek Komitetu Narodowego Polskiego, minister skarbu, poseł na Sejm RP, od 1939 r. na emigracji.

²⁷⁴ Marian Józef Żegota-Januszajtis (1889-1973) – agronom, żołnierz Legionów Polskich, generał dywizji WP; w latach 1924-1926 wojewoda nowogródzki, po II wojnie światowej na emigracji.

²⁷⁵ Stanisław Szeptycki (1867-1950) – generał-major armii austro-węgierskiej, generał broni WP, komendant Legionów Polskich, szef Sztabu Generalnego WP, minister spraw wojskowych, w 1926 r. przeniesiony w stan spoczynku; w trakcie zamachu stanu E. Sapiehy i M. Januszajtisa przejął dowództwo nad 21 Pułkiem Piechoty, otoczył zajęty przez zamachowców ratusz warszawski i skłonił buntowników do kapitulacji.

²⁷⁶ Leon Berbecki (1874-1963) – inżynier, oficer armii rosyjskiej, żołnierz Legionów Polskich i Polskiego Korpusu Posiłkowego, generał broni WP; od grudnia 1919 r. dowódca Grupy Operacyjnej „Bełz”, następnie Grupy Operacyjnej „Bug” na froncie galicyjskim.

wszędzie obwozi żonę²⁷⁷. Chciałbym, żeby Jul wyniósł się z Warszawy do Krakowa i tam osiadł. Zamieszkalibyśmy tam razem. Napisałem dziś obszerny list do Julia.

9/1. Wzięta Żółkiew, wzięty Uhniew²⁷⁸, zdaje się, że grupa Sopotnickiego²⁷⁹. Wiadomości niesprawdzone, że Piłsudski porucił Paderewskiemu utworzenie rządu. List do Julia pocztą wysłany. Od trzeciej/czwartej strzały armatnie od kilku dni nie słyszane, zdaje się nasze.

10/1. W nocy od dwunastej do wpół do trzeciej gęste i silne strzały armatnie, podobno padło dużo granatów na miasto. Wzięty Kulików²⁸⁰ i wieś koło Dublan. Paderewski potępia zamach stanu, TKR także. Otrzymałem diety za listopad 1918 z Wiednia – 1500 K[oron]. Wojska nasze przeszły wczoraj^f do ofensywy. Ruszyła naprzód grupa „Bug”. Grupa Romera²⁸¹ jenerała, zajmując Rawę, Uhnów, Żółkiew, Kulików, dociera do Lwowa, grozi odcięciem armii ruskiej na wschód od linii kolejowej, potem ma iść ofensywa na Stryj²⁸², do dwóch dni obiecują usunięcie Rusinów spod Lwowa. Pogłoski, że zamach stanu warszawski był fikcją ułożoną, aby uwolnić rząd z pułapki, w którą się wpakował.

11/1. Od czwartej rano gęste strzały armatnie z wielkiej bitwy na południe od Lwowa. Kule karabinowe padają na południową część miasta. W Berlinie walki uliczne krwawe między dwiema grupami socjalistów. Mackenzen w Temeszwarze. Stolicą chwilową Słowaczyny jest Żolna²⁸³. Po południu trzecia godzina, bitwa wciąż zacięta wre, strzały czasem bliższe z ciężkich armat, to znów dalsze. To trochę denerwuje, niepokoi, po mieście chodzi dużo żołnierzy, zdaje się, że armia Romera nie bije się dzisiaj, tylko załoga lwowska, czy da rady? Ciężkie jest położenie oblężonego miasta otwartego i bombardowanego. Wiele osób wyjechało, inni przeprowadzili się na niższe piętra i do mieszkań parterowych i piwnic. Wieczorem o piątej przyszedł Staś Dawidowski²⁸⁴, legionista 3 batalionu 2 pułku artylerii, który przybył

²⁷⁷ Helena Maria Rosen, *primo voto* Górską, *secundo voto* Paderewska (1856-1934) – działaczka społeczna, prezeska Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża, od 31 V 1899 r. druga żona Ignacego Jana Paderewskiego.

²⁷⁸ Uhnów (Угнів) – miasto około 75 km na północny zachód od Lwowa.

²⁷⁹ Józef Sopotnicki (1882-1942) – oficer austriacki, szef sztabu Polskiego Korpusu Posiłkowego, pułkownik dyplomowany WP; od 8 XII 1918 r. szef sztabu Grupy Zygmunta Zielińskiego, od 22 XII 1918 r. dowódca własnej grupy, na czele której przedzierał się z Przemyśla do Lwowa, atakując od południa wojska ukraińskie oblegające Lwów.

²⁸⁰ Kulików (Куликів) – miasto około 15 km na północ od Lwowa.

²⁸¹ Jan Romer (1869-1934) – generał podporucznik armii austriackiej, generał dywizji WP; od 5 I 1919 r. walczył przeciw Ukraińskiej Armii Halickiej jako dowódca grupy operacyjnej „Bug”.

²⁸² Stryj (Стрий) – miasto nad rzeką Stryj, około 65 km na południowy zachód od Lwowa.

²⁸³ Żylin (Žilina, węg. Zsolna) – miasto w północnej Słowacji; od XII 1918 do III 1919 r. w Żylinie znajdowało się ministerstwo do spraw Słowacji.

²⁸⁴ Stanisław Karol Dawidowski (1900-1971) – wnuk Aleksandra i Henryki z Germanów, syn Mariana Dawidowskiego i Stanisławy z Hołubaszów; porucznik rezerwy WP, doktor praw.

tu wczoraj z wojskiem Romera w grupie kapitana Grzybowskiego²⁸⁵ po ciężkich bitwach w Rawie, Żółkwi, Kulikowie. Stoją w Czerwonym Klasztorze²⁸⁶. Duch dobry, wygląda dobrze. Jutro idą dalej. Ucieszyłem się nim. Henio²⁸⁷ jest chorążym w pociągu pancernym.

12/1. List od Julia i Zosi z 6/1 w skrzynce znaleziony. Pierwsza noc od dawna cicha. Wczoraj przez cały dzień strzały na miasto, 3 osoby zabite, mnóstwo rannych. Krążą wieści, że K[ost] Lewicki popadł w obłąkanie i dlatego usunięto go, a powołano do kierownictwa dr. Petruszewicza²⁸⁸. Wieczorem gęste strzały armatnie, zdaje się nasze z Zamku do dziesiątej i od czwartej rano znowu.

13/1. List do Julia polecony. Zieliński wziął Kiernicę²⁸⁹ pod Gródkiem. Ruski atak na Skniłów²⁹⁰, Burtalów²⁹¹, Kulparków, Rzęsnę²⁹². Na Ukrainie wojna domowa między Winniczenką a Petlurą. Kurier przywozi mi list od Julia i Zosi z 8/1; odpisuję zaraz, aby list oddać jutro chorążemu Klinkowi.

14/1. Po odparciu ataków na Skniłów była noc spokojna i cicha, ale od rana słychać strzały dalekie. Generał Romer i grupa lwowska walczą w tych stronach, płk Sikorski operuje w Mszanie²⁹³, Obroszynie²⁹⁴, gen. Zieliński idzie od Lubienia i Kiernicy. Linie rawską naprawił pociąg pancerny, jest więc drugie połączenie z Warszawą. (Umarł)^g *generalissimus* ukraiński, ataman Kossak²⁹⁵. W Berlinie walki, także

²⁸⁵ Franciszek Janusz Grzybowski (1891-1919) – żołnierz Legionów Polskich i WP; w styczniu 1919 r. przyjechał na czele 3 batalionu 8 Pułku Piechoty Legionów do Rawy Ruskiej i w składzie grupy płk. Mieczysława Kulińskiego uczestniczył w walkach o Żółkiew i Kulików. Do Lwowa przybył 10 I 1919 r.; poległ 17 II 1919 r. pod Kozicami.

²⁸⁶ Koszary artylerii przy ul. Teatynskiej 6, obecnie ul. M. Krzywonośa (М. Кривоноса), w dawnym kolegium i klasztorze teatynów, z powodu czerwonej dachówki zwanym Czerwonym Klasztorem.

²⁸⁷ Henryk Marian Dawidowski (1899-1940) – wnuk Aleksandra i Henryki z Germanów, syn Mariana Dawidowskiego i Stanisławy z Hołubaszów; od listopada 1918 r. walczył jako ochotnik w 2 Pułku Artylerii Polowej w Galicji Wschodniej, w 1939 r. jako major dyplomowany artylerii wziął udział w obronie Lwowa, rozstrzelany w Katyniu.

²⁸⁸ Jewhen Petruszewycz (Євген Петрушевич, 1863-1940) – adwokat, działacz narodowy, poseł do Sejmu Krajowego i Rady Państwa w Wiedniu; od 19 X 1918 r. przewodniczący Ukraińskiej Rady Narodowej, od 4 I 1919 r. prezydent ZURL, po połączeniu z URL członek Dyktatoriatu; od czerwca dyktator ZURL, od listopada 1919 r. na emigracji.

²⁸⁹ Kiernica (Керниця) – wieś około 5 km na wschód od Gródka.

²⁹⁰ Skniłów (Скнилів) – wieś około 7 km na południowy zachód od centrum Lwowa, obecnie w granicach miasta.

²⁹¹ W rzeczywistości Bartatów (Бартарів) – wieś około 15 km na zachód od centrum Lwowa.

²⁹² Rzęśna Polska (Рясне) – wieś około 7 km na północny zachód od centrum Lwowa, obecnie dzielnica Lwowa.

²⁹³ Mszana (Мшана) – wieś około 16 km na zachód od centrum Lwowa.

²⁹⁴ Obroszyn (Оброшине) – miasto około 13 km na południowy zachód od centrum Lwowa.

²⁹⁵ Hryhoryj (Гриць) Kossak (Григорій Косак, 1882-1939) – nauczyciel, działacz narodowy i oświatowy, pułkownik Ukraińskich Strzelców Siczowych; od 5 do 9 XI 1918 r. dowódca Ukraińskiej

w Lipsku. Pisma wiedeńskie umieszczają wciąż żydowskie kłamstwa o nas, bezczelne. List do Julia oddałem chorążemu Klinkowi.

15/1. Wczoraj po piątej wieczorem rzucili Ukraińcy kilka pocisków armatnich na miasto (ul. Lelewela²⁹⁶, Frydrychów²⁹⁷, Akademicka, Bourlarda²⁹⁸), ale bez skutku. 3/1 w Stanisławowie Rada Narodowa Ukraińska orzekła połączenie z Ukrainą Kijowską, tymczasem konsul z Kijowa jest w stosunkach przyjaznych w Warszawie, a Polak w Kijowie. Nasze grupy wojskowe – na południe od Lwowa Romer, na zachód Sikorski, na południowy zachód Zieliński, dalej Chyrów, Rudki²⁹⁹ płk Modelski³⁰⁰, na południe od niego Minkiewicz³⁰¹. Opowiadają, że Romer wskutek zbyt pośpiesznego i nie dość przygotowanego marszu poniósł wielkie straty.

16/1. Wczoraj wieczorem kilka bliskich strzałów, może na miasto, dzisiaj od rana odgłosy dalszej bitwy, może z Bartatowa. Misja amerykańska przybyła, a francuska ma przybyć wkrótce. Villaine wypuszczony przez Ukraińców. List Julia z 4/1.

17/1. Zdaje się, że płk Sikorski wziął się do operacji, aby zostać generałem, ale pokpił sprawę pod Bartatowem. Dzisiaj cicho dotąd (południe). Oddałem Klinkowi list do Julia. Wieści, że prezydentem ministrów w Warszawie został Paderewski. Wojska czeskie zajęły Spiż i Orawę do Orłowa, nasze ustąpiły na żądanie koalicji. Po południu strzały armatnie niedalekie.

18/1. Jestem niezdrów na serce i żołądek. W gazecie wiadomość, że gabinet Moraczewskiego ustąpił, a objął rządy gabinet Paderewskiego (minister spraw zagranicznych), zresztą ma to być gabinet fachowy. Z Galicji dwóch, Janiszewski³⁰² (zdrowie) i Linde³⁰³ (komunikacja), kilku poznańczyków.

Armii Halickiej we Lwowie, następnie komendant stryjskiego okręgu wojskowego; od 1919 r. na emigracji, od 1924 r. w ZSRR, rozstrzelany w 1939 r.

²⁹⁶ Obecnie ul. O. Popowycza (О. Поповича).

²⁹⁷ Obecnie ul. Ł. Martowycza (Л. Мартовича).

²⁹⁸ Obecnie część ul. O. Nyżankiwskiego (О. Нижанківського).

²⁹⁹ Rudki (Рудки) – miasto około 40 km na południowy wschód od Lwowa.

³⁰⁰ Izydor Modelski (1889-1962) – doktor filozofii, żołnierz Legionów Polskich i Polskiego Korpusu Posiłkowego, od listopada 1918 r. dowódca Grupy Operacyjnej w rejonie Lwowa, generał dywizji WP, od 1939 r. na emigracji.

³⁰¹ Henryk Minkiewicz (1880-1940) – malarz, działacz socjalistyczny, żołnierz Legionów Polskich i Polskiej Siły Zbrojnej, generał dywizji WP, dowódca Korpusu Ochrony Pogranicza; 29 XI 1918 r. mianowany zastępcą dowódcy Okręgu Przemysł, od grudnia dowódca Grupy Operacyjnej na froncie galicyjskim; rozstrzelany w Katyniu.

³⁰² Tomasz Janiszewski (1867-1939) – lekarz, docent higieny społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, w 1919 r. minister zdrowia publicznego.

³⁰³ Hubert Linde (1867-1926) – prawnik, urzędnik pocztowy, działacz państwowy i gospodarczy, twórca i prezes Pocztovej Kasy Oszczędności, od stycznia 1919 r. minister poczt i telegrafów, w 1923 r. minister skarbu; oskarżony o nadużycia finansowe, zginął zastrzelony w niewyjaśnionych okolicznościach.

19/1. Był wczoraj dr Rencki³⁰⁴ i zapisał różne rzeczy, ale nie znalazł nic groźnego, czuję się jednak bardzo osłabiony, bo prawie nic nie jadłem wczoraj i dzisiaj. Wciąż słysząc pękanie granatów i szrapneli. Tego dnia zasłabłem mocno wskutek znacznego osłabienia serca i musiałem położyć się do łóżka.

20/1. Dalej w łóżku. Doktor Rencki.

21/1. Dalej w łóżku, granaty padają na miasto.

22/1. Listy dwa od Julia z zapowiedzią, że Zosia przyjedzie po nas około 25/1. Dzięki Bogu.

23/1. Dzisiaj wstałem, ale nie mogłem jeszcze wyjść na miasto.

24/1. Wczoraj wieczorem przyjechała misja francusko-angielska (gen. Barthelemy³⁰⁵ i pułkownik Wade³⁰⁶) – uroczyście przyjęci. Strzały na miasto w dniach ostatnich dawał pociąg pancerny ruski, z Zubrzy jadący do Kulparkowa, gdzie wciąż bitwa wrzała.

Na tym kończą się pamiętniki.

^a *pierwotnie błędnie*: Mańkowski, *nadpisane*: Mączyński K

^b *nadpisane*: mylne K

^c *nadpisane*: biura K

^d *pozostawione wykropkowane miejsce K*

^e *dopisek*: Polska Komisja Likwidacyjna K

^f *nadpisane*: 5/1 K

^g *nadpisane*: zginął K

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Biblioteka Jagiellońska (BJ):

rkps 8537 I, Ludomił German, Notatki z wielkich czasów.

³⁰⁴ Roman Rencki (1867-1941) – lekarz, profesor Uniwersytetu Lwowskiego i UJK, członek Polskiej Akademii Umiejętności, rozstrzelany w lipcu 1941 r. we Lwowie.

³⁰⁵ Joseph Barthélemy (1867-1951) – generał francuski, przewodniczący misji alianckiej w Polsce w 1919 r., mediator w wojnie polsko-ukraińskiej.

³⁰⁶ Harry H. Wade (1873-1959) – pułkownik, oficer wywiadu, w latach 1918-1919 przewodniczący brytyjskiej misji wojskowej w Polsce, tłumacz w Sekretariacie Ligi Narodów w Genewie i Międzynarodowym Trybunale Sprawiedliwości w Hadze, pracownik Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБУ):
ф. 5, оп. 1, спр. 6415, Ludomił German, Pamiętniki z lat 1916-1918, t. 1-3, k. 834-897.

Źródła drukowane:

Janusz B., *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3 IX 1914-22 VI 1915)*, Lwów 1915.

Księga adresowa król. stoł. miasta Lwowa, wyd. F. Reichman, t. 18, Lwów 1914.

Łączyński C., *Boje lwowskie. Oswobodzenie Lwowa 1-24 listopada 1918 roku*, cz. 1, t. 1, Warszawa 1921.

Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914-1915, [oprac. E. Kipa], Lwów 1916.

Prasa:

„Chwila” 1920.

„Czas” 1920.

„Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie” 1920.

„Gazeta Lwowska” 1920.

„Gazeta Poranna” 1920.

„Gazeta Wieczorna” 1918, 1920.

„Głos Narodu” 1920.

„Ilustrowany Kurier Codzienny” 1920.

„Kurier Lwowski” 1920.

„Naprzód” 1920.

„Pobudka” 1918.

„Słowo Polskie” 1920.

„Wiek Nowy” 1918.

Opracowania:

Adlgasser F., *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848-1918. Konstituieren der Reichstag 1848-1849. Reichsrat 1861-1918. Ein biographisches Lexikon*, t. 1: A-L, Wien 2014, <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vw0q0n>.

Biedrzycka A., *Ostatnie lata Ludomiła Germana. „Notatki z wielkich czasów” i „Pamiętniki z lat 1916-1918”*, „Polish Biographical Studies” 2022, nr 10, s. 181-210, <https://doi.org/10.15804/pbs.2022.08>.

Binder H., *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*, Wien 2005, <https://doi.org/10.1553/0x00047710>.

Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN, cz. 2: *Nauki biologiczne*, oprac. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1985, *Prace OIN PAN*.

Buszko J., *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918*, Warszawa 1996.

Cygan W.K., *Oficerowie Legionów Polskich 1914-1917. Słownik biograficzny*, t. 1: A-F, Warszawa 2005; t. 2: G-K, Warszawa 2006; t. 5: Ś-Ż, Warszawa 2007.

Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny, t. 5: U-Ż, uzupełnienia, indeksy, Warszawa 2004.

Draus J., *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007.

Encyklopedia Krakowa, red. A.H. Stachowski, Warszawa-Kraków 2000.

- Grekowicz-Hausnerowa M., *Ancówna Bogumiła*, [w:] *Materiały do słownika publicystów i dziennikarzy polskich*, red. C. Lechicki, „Zeszyty Prasoznawcze” R. 15, 1974, nr 3 (61), s. 119-122.
- Grodziski S., *Sejm Krajowy Galicyjski 1861-1914*, wstęp M. Małecki, Kraków 2018, *Studia Galicyjskie*, t. 5.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej nr 8001-9000*, cz. 2: Nr 8501-9000, oprac. A. Jałbrzykowska, Kraków 1972.
- Jakubowska U., *Z dziejów Narodowej Demokracji w parlamencie wiedeńskim*, „Studia Historyczne” t. 26, 1983, z. 2, s. 243-255.
- Konstytucjonaliści polscy 1918-2011. Sylwetki uczonych*, red. A. Szmyt, P. Sarnecki, R. Mojak, Warszawa 2012.
- Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J.M. Majchrowski, współpraca G. Mazur, K. Stepan, Warszawa 1994.
- Kuczyński K.A., *Ludomił German. Poseł i pisarz. Szkic do portretu*, [w:] *Polacy w austriackim parlamencie. W 130 rocznicę Koła Polskiego. Materiały polsko-austriackiej konferencji naukowej zorganizowanej w parlamencie austriackim i Stacji Naukowej PAN w Wiedniu w dniach 11-12 września 1997 r.*, red. W.S. Kucharski, Lublin–Wiedeń 1997, s. 241-260.
- Leksykon Piłsudczykowski*, t. 2: *Słownik biograficzny M-Ż*, red. J.H. Szlachetko, K. Dziuda, K. Piskała, Gdańsk 2017.
- Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, red. A. Hutnikiewicz, A. Lam, Warszawa 2000.
- Olejko A., „Skrzydlate Orleża”, czyli udział lotnictwa polskiego w obronie Lwowa w listopadzie 1918, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2005, nr 30, *Seria Socjologiczno-Historyczna, Historia*, z. 2, s. 201-202.
- Poczet sołtysów, wójtów i burmistrzów miast, jurydyk, wsi i gmin przyłączonych do Krakowa do 1915 roku*, oprac. B. Kasprzyk, Kraków 2013.
- Polski słownik biograficzny*, t. 1-54, Kraków–Wrocław–Warszawa 1935-2022.
- Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, red. R. Łatka, t. 1, Warszawa 2020.
- Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, t. 2, Warszawa 2021.
- Słownik biograficzny teatru polskiego 1765-1965*, na podst. materiałów S. Dąbrowskiego oprac. Z. Raszewski et al., Warszawa 1973.
- Słownik biograficzny techników polskich*, t. 10, Warszawa 1999.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Wątor A., *Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku*, Szczecin 2002, *Rozprawy i Studia – Uniwersytet Szczeciński*, t. 428.
- Wątor A., *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008.
- Енциклопедія історії України*, ред. В.А. Смолій та ін., т. 1-6, Київ 2003-2009.
- Григорій Кузьма, [w:] *Серед бурі. Літературний збірник*, Львів 1919, s. 346-349.
- Левицький К., *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1918. На підставі споминів*, Львів 1926.
- Макух І., *На народній службі. Спогади*, Київ 2001.